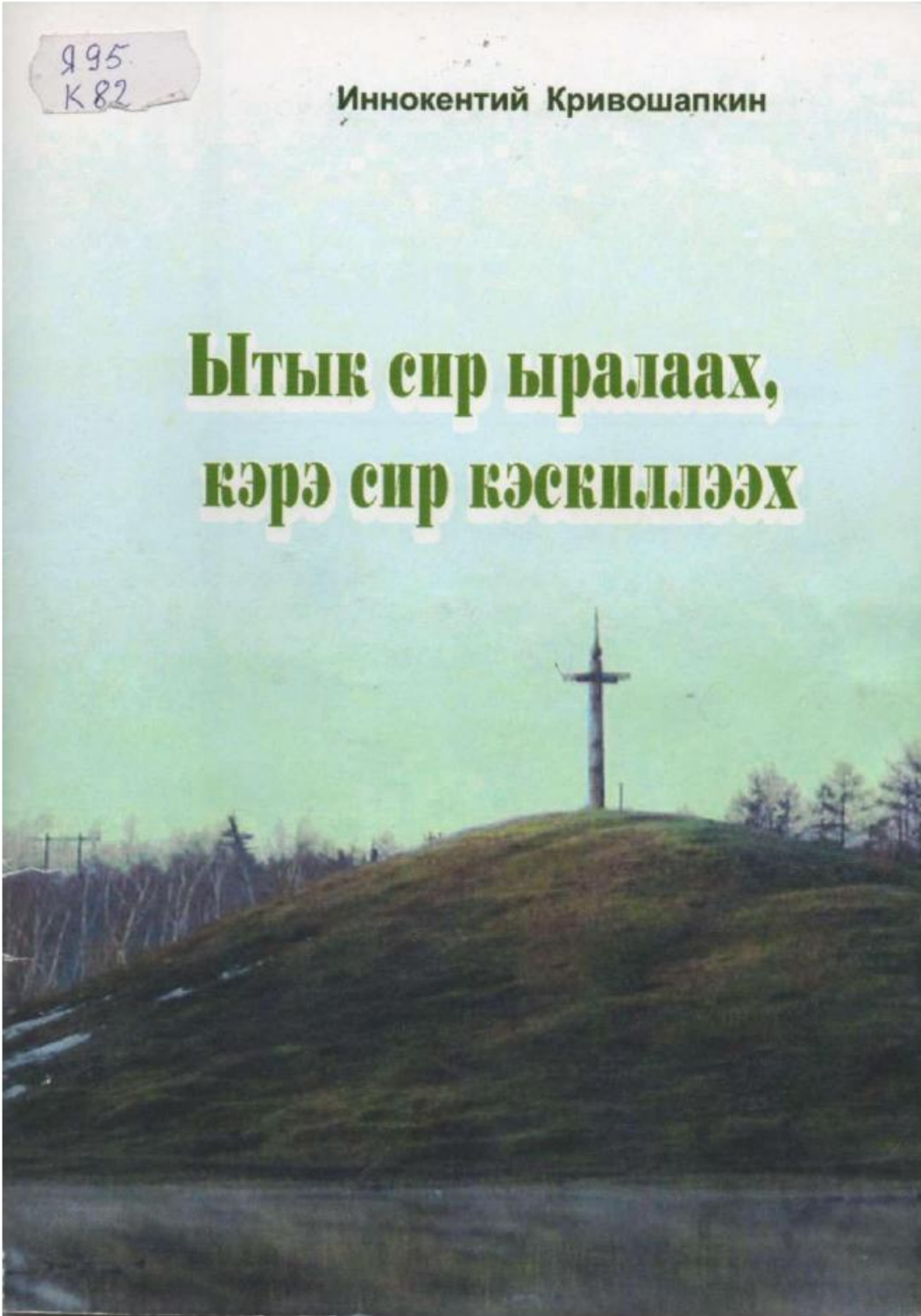

995
K82

Иннокентий Кривошапкин

**Ытык сир ыралаах,
кэрэ сир кэскиллээх**

Я95
К82

И. Кривошапкин

**ЫТЫК СИР ЫРАЛААХ,
КЭРЭ СИР КЭСКИЛЛЭЭХ**

(Нам улуунун Ытык сирдэрэ, өйдөбүннүктэрэ)

Намская ЦБС
РС(Я)

И.К.

2009 * Нам

59616

УДК 502(571.56-37)
ББК 28.1(2Рос.Яку)
К82

К82 Кривошапкин, И. Ытык сир ыраалаах, кэрэ сир кэскиллээх : [Нам улуунун Ытык сирдэрэ, өйдөбүннүктэрэ] / И. Кривошапкин. - Нам, 2009. - 82 с.

© Кривошапкин И.З., Нам 2009

НАМНАР ТӨРҮТТЭРЭ

Үһүээннэр кэпсииллэринэн сахалар Байкал күөл кытытыгар олоро сылдыбыттара биллэр. Төһө өр онно олоруттара чуолкайдык ыйыллыбат. Байкал күөл кытытыгар Баараҕай Баатылы диэн баһылыктаах сахалар ураанхайдары кытта булкуһан олоруттар диэн буолар.

Баараҕай Баатылы уола Омоҕой баай Аан Саара диэн хотуннаах эбит, онтон кини балта Энсиэли диэн дьахтар саха киһитэ кэргэннээх эбит. Үтүрүллэн, дьонун-сэргэтин харыстыыр суолу тобулан, хоту ханнык да истиэп устун көһө сылдыар аармыйа сиппэт сиригэр, Өлүөнэ биэрэгин кыйа, хас сыл айаннаабыттара эмиэ биллибэт, өрүс улуу хочолорун буллахтара. Элбэх дьонноох, ынах, сылгы сүөһүлээх өр айаннаабыттара буолуо.

Омоҕой баай мааны соҕотох кыһыгар доҕор оноостоору балтыттан Энсиэлиттэн Сыспай Сыһыах диэн бэрт үлэһит кыһы иитэ диэн ааттаан илдьэ кэлбит. Ол кыһы кэнники кэлбит Эллэй Боотур кэргэн ылбыт, киһи-сүөһү төрдүн тэниппит. Көһөн кэлиилэрин саҕана, намнар төрүттэрэ буолбут Энсиэли хотун уола Бурҕалды Бухатыыр эмиэ саха дьахтара кэргэннээх эбитэ үһү. Кинилэр сахалар баһылыктара буолбут Дэкси Дархан диэн уоллаах эбиттэр. Аймахтыыларга Омоҕой оҕонньор сана сирдэрин үллэстиилэригэр Дэкси Дарханна билинни намнар олоор хочолоро тиксибит. Дэкси Дархан хочотун эбэтин аатынан Энсиэли диэн ааттаабыт буолар. Энсиэли төрүттэрэ куба кыыл танаралаах эбиттэрэ үһү. Онон куба танаралаах, Энсиэли диэн ааттаах сахалар намнары төрүттээн киирэн барбыттар. Дэкси Дархан кэнниттэн, кини уола Ланҕа Силик баһылык буолар. Онтон салгыы кини уола, кэнники бэйэтэ элбэх уоллаах буолан кини сири баһылаан олорут, Нам баһылыр. Кини быраата Ала оҕонньор аҕыс тулаайах

уолаттары итэн эмиэ Атамайдары, Ойуун ууһун, Көдөһүнү, Хомустаабы, Салбаны уолаттарынан баһылатан олорбуттар.

Ити кэмнэ Туймаадаба уонна Эркээнигэ Омобой уонна Эллэй дьоно тэнийэн олороллор. Кинилэр Бадьай Дархан уонна Түһүлгэ Дархан диэн аатыраллар эбит. Кинилэр Дэкси Дархан олорбут бириэмэтигэр бэйэлэрин сирдэригэр баһылаан олорбуттар.

Нам оҕонньор аҕыс уолаттара тарҕанан намнар аатыран араас нэһиликтэри ууһаппыттар. Нам оҕонньор кэнниттэн сахаларга убаастанар Эксиэли хочобо тарҕанан олорор дьонно тойонунан Мамык (Мымах) буолбут. Мамык саҕана, нууччалар Саха сиригэр кэлбиттэр. Мамык Дархантан оҕус тириитин саҕа сири ылабыт диэн ааттаан, биир оҕус тириитин киниттэн ылан, түүн устата ол тириини синньигэс гына тэлэн, уһун быа оностон, киэн сири төгүрүктээн ылбыттар уонна онно бастакы острогу туппуттар. Ол сирдэрин Хомустаах иккис нэһилиэгин дьоно “Оҕус тириитэ” диэн ааттаабыттар. Онон номоххо ахтыллар Дыгын Дархантан оҕус тириитин ылбыттар диэн этии сыһалаах буолан тахсар. Ол саҕана Мамык эмиэ Дархан чыыннаах буолуон сөп. Сахалар ол саҕана улахан тойоннорун, баһылыктарын “Дархан” диэн ааттыыр эбиттэр.

Туймаада уонна Эркээни сахалара, Эксиэлигэ Ланха Силик баһылык эрдэҕинэ, кинилэр тойонноро Мунһан Дархан диэн эбит. Мунһан Дархан Дыгын Дархан аҕата буолар. Дыгын Дархан нууччалар кэлиэхтэрин иннинэ, сахаларга саамай үрдүк тойон буолаары, сахалар сирдэрин барытын бас билээри, араас албаһынан, сороҕор күүс да өттүнэн холбуу сатаабыт киһи буолар. Ол соругун уолаттара ыта сатаабыттара да нууччалар кэлэн хаалан ол соруктарын толорботохторо, харсаах санаалаах, баһылыыр эрэ майгылаах буолан, сахалары кэли дьоннор утары турууну тэрийээчилэринэн буолбуттара биллэр. Мамык “бу кэли дьоннору утары бардахпытына, саха омук эстэр дьылҕаланыһы” диэн эйэ-дэмнэх сыһаны олохтуу

сатаабыт. Ол иһин уонна аан бастаан кэли дьонно утарсыта суох сири бизрэн, Мамык Күн судаартан куортук уонна бэчээт ылар. Дьаһаах хомуйар нууччалар уонна хадаар ханаластар икки ардыларыгар олорон “хас сыры аайы элбээн кэлэ турар, уотунан эстэр сэптээх дьону утары баран эстэр дьылҕаланыахпыт” диэн дьонугар өйдөтө сатаан, сороҕор, “таннарыахсыккын” дэппит киһи буолар. Мамык уолаттара Николаах сана былааһы олохтообут бойобуодалар халабырдаах майгыларын кытта сөбүлэспэккэ, Москуба куоракка тийэ айаннаан тийэн Күн ыраахтааҕыга үнсэ сылдыбыт бастакы сахалар буолаллар. Бу уолаттар хорсун, күүстээх-уохтаах бухатыыр дьоннор эбиттэр. Бүтүн Сибири курдатты кыргыс бөҕөнү ааһан кэлбит нуучча казактарын салайааччыта бухатыыр Петр Головины утары кириэтигэ Мымах уолаттарын кыайбатахтар, биир уол атын эрэ өлөрбүт. Онтон Дыгын икки уолун кыайан кыргыһы хонуутугар хаалларбыт. Дыгыны бэйэтин уонна сорох уолаттарын сэри кэнниттэн тутуталаан ылан кириэппэскэ хаайа сытыаран, Дыгыны бэйэтин моруу гынан өлөрбүт, уолаттары кириэппэс таһыгар таһааран ыйаталаабыт диэн номох да, Головиннаабы кытта сэргэ сылдыбыт “промышленник” да суругар баар. “Промышленник” диэн ол-бу иһити-хомуоһу, туттар сэби-сэбиргэли түүлээххэ атастаһар дьону ааттыыллар эбит. Оннук дьоннор нуучча казактара кэлиэхтэрин инниттэн Саха сиригэр баалара биллэр.

Ити номохтортон көстөрүнэн сахалар көһөн кэлэн баран, нууччалар кэлиэхтэригэр диэри бэйэлэрэ биэс эрэ киһи үйэтин устата олорбут курдуктар, ол аата бэркэ уһаатагына 250-300 сыл тахсар. (Бурҕалды Бухатыыр - Дэкси Дархан - Ланха Силик - Нам тойон — Мамык Дархан). Нууччалар кэлиэхтэрин иннинээҕи сахалар олохторун номохторго олобуран ырыппыт. Сэһэн Боло ааҕытынан итиннэхэ чугаһыыр быһыылаах.

Саха республикатын бастакы Президентэ Михаил Николаев: “Сахалар кэли дьоммут диэн төрүттэритин

Сибир истиптэриттэн көрдөөн бүтүн, бийги маннаабы олохтоох омуртарбыт дин кэпсээххэ наада", - дири этиптэ олохтоох. Аҕыйах ахсааннаах сахалар кэлэн баран олохтоох омуртары кытта булкуһан бачча кизн сиргэ тэнийэн олордохпут. Өтөрдөөүтэ бири учуонай геолог киһи хонон ааспыттаах. Кини "сахалар хайдах бачча кизн сиргэ тэнийдибит" дин боппуроска маннык эппиэттээбитэ. Сахалар хаһан да чугас аймахтарын кэргэн ылбаттар. Тэнийиэхтэрин, элбиэхтэрин баҕарар буоллахтарына, хантан эрэ дыахтары буларга кыһаллалларыгар тийээллэр. Онон олохтоох кыһы уолаттар кэргэн ылаллар, кыргыттар олохтоох уолаттарга кэргэн бараллар. Онтон уолаттары, кыргыттары саха онортуур олох укулаатыттан тахсар эбит. Олохтоох, табалаах дьон ойуур дьоно, хаһан да дьийэлэригэр олорботтор, наар бултуу тыаны кэтэн тахсаллар, күнү быһа дьийэлэригэр суохтар. Саха дыахтара омур анардаах оҕотун саха онорор, саха уола наар сылгыларын дьийэ таһыгар көрөр, дьийэттэн тэлэһийбэт, ойобун-оҕотун эмиэ саха онорор. Ити курдук сиртэн сирин саха дьонунан толорон муустаах байдалга тийэ саха тэнийэр олохтоох дьон сахатыан бараллар, бэриммэтэх өттө аймагынан, ийэ-аҕа уустарынан хоту ыраах түһээллэр. Онон сахалар олохтоох дьон буолан хаалабыт. Билигин наука сайдан ханнык омур буоларбытын геннарбытынан быһаарар кэм кэлбитин кэннэ көрбүттэрэ хааммытыгар олохтоох эбээн, эбэнки геннара үгүс эбит. Онон ити кэпсээбиппитин наука эмиэ бигэргэтэр.

НАМ УЛУУҺА (ОРОЙУОНА)

Нам улууһугар 1750 сыллаах биэрэпис кэнниттэн дьоно-сэргэтэ улам чөмөхтөһөн олоруута саҕаламмыта. Ордук элбэх ыал урукку Куһаҕан Ылал сиригэр дьийэ-уот тутуутун саҕалыылар.

1799 с. Саха сирин үрдүкү салайар тэрилтэтин көрүүтүнэн смета быһыытынан хамнастаах, салайар аппараттаах сана улуус дьаһалтата тэриллэр. Ол аата улуус кулубата үлэлиир быраабата олохтонор. (НРА-Намский районный архив ф.1,ед.хр.96). Ону кытта тэнгэ танара дьийэтин ыстаарыстатын хамнаһа эмиэ көрүллэр. Танара дьийэтин тутуута саҕаланар. 1804 с. бастакы танара дьийэтэ тутулан бүппүт. Бу сметаттан көрдөххө оччолорго улууска 14 нэһилиэк кирибит. Улуус киинэ "Конта Кириэһэ" дин ааттанан сурукка кирибит. Тоҕо итинник ааттаммытын туһунан онно быһаарыы суох. Краевед Терентий Иванович Замятинныын араас барыллааһынары онортообуппут. Сорохтор "Конда" дин тылтан таһаараллар. "Конда" да "Конта" да дин тыллар саха тыла буолбатахтар, ханнык да саха тылын тылдыттарыгар итинник тыллар суохтар. Обь өрүс Иртыш дин улахан салаатыгар Конда дин үрэх түһэр. Оччолорго бу Конда үрэххэ нууччалар бойбуодаларын киинэ баар эбит. Петр Головиннаах көмө көрдөөбүттэригэр бастакы меценаттар уонна казактар онтон кэлбиттэр. Олору кытта танара үлэһитэ кэлсэн билигин Нам сэлиэннэтэ турар сиригэр "Манна танара дьийэтэ тутулуон сөп" дин бэлиэтээн кириэс астарбыт буолуон сөп. "Куонда кийитэ Кириэс аспыт сирэ" дини кылгатын, арыый судургутутан олохтоох сахалар "Куонта Кириэһэ" дин ааттаабыт буолуохтарын сөп. Терентий Иванович итинник быһаарыыга эмиэ сөбүлөһөр этэ. Эбэтэр кини этэринэн "Кон" дин тылтан тахсар араспаанньалаах солороох киһи дьаһалынан кириэс туруоруллубут буолуон сөп.

Петр I саҕана улахан тутуу барыахтаах сиригэр кириэс

туруораллар эбит. Итинтэн көстөрүнэн “Конта” диэн тыл кэлиин нууччалары кытта сибээстээх буолан тахсар.

Онон 1799 сылтан ыла “Куонта Кириэхэ” диэн ааттаах кииннээх “Нам” диэн ааттаах улуус дьиннээхтик Саха сиригэр сурукка киирэн тэриллибит.

Тоҕо “Нам” диэн ааттаммыта эмиз биллэр. Нууччалар кэлиэхтэрин иннинэ, Тыгын аҕата Муньан Дарханы кытта биир кэмнэ олорон ааспыт, киэн аҕа ууһун тэниппит Нам кырдыаҕас диэн саха омукка улаханник убаастаммыт баһылык олобут. Кини аатын улууска инэрбиттэр.

1927 сыллаахха ахсынньы ыйга партия XV съезһэ дойдуга тыа хаһаайыстыбатын социалистическайды уларытан тэрийии туһунан дьаһаллары ылыммыта. Ол дьаһаллары олоххо киллэрин быһытынан оройоннар саналы тэрийиңгэ Саха АССР Киин Ситэриилээх Комитетын комиссията үлэлээбитэ. Бу комиссия бастаан Куонта Кириэскэ кииннээн Нам, Бороҕон, Дүпсүн улуустарын кытта Тукулаан, Ламынҕа уонна Барайын эбэнкилэрин холбоон Уус-Алдан оройуонун тэрийэргэ барылааһын бырайыагын киллэрбитэ. Ол бырайыак суол-иис суох диэн тохтотуллан, комиссия 1929 с. сана бырайыагы киллэрбитэ.

Ити бырайыак Саха АССР Киин Ситэриилээх Комитетын уурааҕынан 1930 с. олунньу 10 күнүгэр бигэргэтиллибитэ. Онон ити күнтэн урукку Куонта Кириэс диэн ааттаах улуус киинин “Нам сэлиэнньэтэ” диэн уларытан ааттаан туран сана Нам оройуона тэриллибитэ. Оройуон 23,2 тыһыынча квадратнай километр эиннээх буолбута.

1926 с. ытыллыбыт Бүтүн Союзтаагы демографическай биэрэпис матырыйааллара көрдөрөллөрүнэн, Нам улууһугар 24 нэһилиэк баара. Ити нэһиликтэр оройоннар саналы тэрийиэххэ диэн санааны сахпыттара.

1931 с. бэс ыйын 25 күнүнээҕи Саха АССР Киин Ситэриилээх Комитетын Президиумун уурааҕынан сана тэриллибит Горнай улууһугар Нам оройуонуттан I Атамай, II Атамай, Ойуун ууһа нэһиликтэр араарыллан бэриллибиттэрэ. Көдөһү нэһилиэгин Маҕанна

холбообуттара.

Оройуону аччатый салгы ытыллыбыта. Саха АССР Үрдүкү Советын Президиумун 1937 сыл муус устар 20 күнүнээҕи ыйааҕынан Нам оройуонуттан I уонна II Сииттэлэри, Кускун, Тыайа, Ньидьили, Кэбээйи нэһиликтэрин Нам оройуонуттан арааран, Орто Бүлүү хас да нэһилиэгин холбоон сана Кэбээйи оройуона тэриллибитэ. Бу нэһиликтэри кытта нам оройуонуттан 48276 гектар эиннээх туһалаах сири, ол иһигэр 474 гектар баһынаны, 865 хаһаайыстыбалаах 15 артыаллары арааран ылбыттара.

Ити арахсылар түмүктэригэр Горнай оройуонугар 2143 киһилээх 473 хаһаайыстыба, Кэбээйигэ 884 киһилээх 212 ыал, Көдөһүгэ 5 сиргэ олохтоох 287 киһи, барыта 3314 киһи арахсан барбыт, бэйэбитигэр 12682 киһи хаалбыт. Ону таһынан оройуонна туспа учуоттанар 97 нуучча ыала Никольскайга, 10 нуучча, 15 татаар ыаллара олохсуйбут Хатын Арыы сэлиэнньэтигэр барыта 133 киһи буолан олобуттар.

Бүгүңнү Намна 24 нэһилиэнньэлээх пуунна 24142 киһи (статуправление 2009 с. тохсунньу ыйдаагы түмүгүнэн) баар. Сирин эинэ 11,2 тыһыынча квадратнай километр. Улуус киинигэр Нам сэлиэнньэтигэр 9,4 тыһыынча киһи олорор. 14 нэһилиэк айылҕа гааһынан оттуктанар, улуус нэһилиэнньэтин олорор сирдэрэ барыта Киин электрическай станциятан, Дьокуускай куораттан, электрическай энергиянан туһанар.

НАМ УЛУУНУГАР ПРАВОСЛАВНАЙ ИТЭБЭЛ КИИРИИТЭ

Саха сиригэр православнай итэбэли тарҕатыы Саха сирин нуучча государствотыгар холбоонуну кытта тэннэ саҕаламмыта. Дьокуускай куорат билинни олоҕор, Туймаада хочотугар турбутун кэннэ, бастакы Дьокуускайдааҕы Спасскай манастиыр 1663 сыллаахха тутуллубута. Илин Сибиридээҕи храмнар Тобольскай куоракка кафедралаах Сибиридээҕи епархияҕа бас бэринэллэрэ. Бу епархия 10,5 мөлүйүөн кв. км. бас билэр сирдээх этилэр.

Церковнай-административнай сыһыаннар быһыыларынан Саха уобалаһа 1852 с. Комчатскай епархияҕа киллэриллибитэ. Онтон Комчатскай, Курильскай, Алеутскай архиепископ Иннокентий (Вениоминов) 1853 сыллаахха архиепископскай кафедраны Дьокуускайга көһөрбүтэ. Олорор, үлэлиир сирдэринэн Дьокуускайдааҕы Спасскай манастиыр буолбута. Архиепископ Иннокентий этии киллэринтинэн бастакы Дьокуускайдааҕы, Бүлүүтээҕи епискобынан Комчатскайдааҕы викарий Деонисий (Хитров) буолбута. Россия атын уобаластарыттан бу епархия уратыта танара дьэилэрэ уонна часовнялар ахсааннара элбэҕэ буолбута. Ол Саха сирин иэнэ киэнинэн быһаарыллыан сөп этэ. Часовнялары танара дьэитин таһымыгар таһаарыы бэйэтэ туспа көрдөбүллэрдээх буолара. Танараны итэҕэйээччилэр часовняны танара дьэитигэр кубулуйтааха танара дьэитигэр кэлиилэрэ көнүллэнэрэ, үнээччилэртэн киирэр дохуот элбиирэ.

Танара дьэитин тутуу синод көнүлүнэн тутуллара. Епархия үлэтин бастакы сылларыгар танара дьэитин тутуу үксээбитэ. Саха сиригэр 1877 сыллаахха бастаан 38 танара дьэитэ, 123 часовня баара, салгыы тутуулар түмүктэригэр сыллата элбээн испиттэрэ. 1884-78, 1897-90, 1905-119 (Якутия. Историко-культурный атлас. С. 288-290).

Нам улууһугар танара дьэитин тутуута 1800 сылтан

саҕаламмыта. Оччотооҕу улуус кулубата Байбал Сивцев бу танара дьэитин тутуутугар улуус 11 волостарыттан 4000 солкуобай үбү сиэртибэ хомуттарбыт, ону таһынан волостарга сорууда тириэрдэн мас кэртэрэн, танара дьэитэ тутуулар сиригэр Куонта Кириэскэ киллэртэрбит. Улууска олорор бастын мас уустарын биирдии ааттаан туран ыныттаран аҕалан үлэни саҕалаабыттар. Танара дьэитин тутуутун Иркутскай Церковнай Консисториятын көнүлүнэн ыппыттар уонна пророк Иван Предтечи аатынан ааттаабыттар. Тутуу сүрүн үлэтин 1804 сылга бүтэрибиттэр. Аҕабытынан Ксенофонт Иванович Винокуров диэн священник анаммыт, танара дьэитин старостатынан оставкаҕа тахсыбыт унтер-офицер Дьяконов диэн киһи буолбут уонна 1815 сылга диэри үлэлээбит. Онон бастакы танара дьэитэ Намна 1804 сыллаахха аһыллыбыт, ситэрии үлэлэрэ 1807 сылга диэри тийибит. Бастаан 33 дьэһээтинэ оттуур сирдэммиттэр. Метрическай кинигэ 1808 сылтан суруллан хараллар буолбут. (СР КГА ф.44- и. оп. 2. дь. 8, История церкви Якутии — к.э.н. Николай Попов).

Танара дьэитин ыстаарысталара хамнастаах этилэр. 1815 сылтан бу танара дьэитин ыстаарыһатынан мешанин Михаил Николаев ананан үлэлээбит. 1840 сылтан 58 саастаах Фрументий Иоанович Мордовской диэн аҕабыт уола аҕабытынан үлэлээбит. Кини Иркутскайдааҕы духовнай училищени бүтэрибит. Танара дьэитин үлэһиттэригэр сир бизрэллэр эбит. Аҕабыттар сүөһүлээх, ыһыы сирдээх буолаллара. Холубура, 1857 сыллаахха аҕабыттар Евтропий Охлопков уонна Иона Винокуров биирдии бэйэлэрэ 150 буут бурдугу үүнэрэн ылбыттар. Онтон лөчүөктэр Петр Дьяконов уонна Селиверстр Винокуров 70 буут бурдугу ылбыттар, пономарь (куолакал тыһаҕааччы) Иннокентий Винокуров 125 буут бурдугу үүнэрбит. Маны таһынан аҕабыттарга, лөчүөктэргэ биирдии дьонтон араас аһынан кэһии, бэрик кэлэрэ. Нам танаратын дьэитигэр барыта 12 киһи үлэлиирэ. Кинилэр 9 дьэһээтинэ уһаайба, 15 дьэһээтинэ бааһына, 45 дьэһээтинэ ходуһа

сирдээхтэрэ. (СР КГА ф.44. оп.1.дв.84)

1857 сүл алтынньытыгар духовнай управленияҕа Хомустаах нэһилиэтин ыстаарыһата Никифор Жирков көрдөһүү түһэрбит. Ол сағана танара дьэитин тутуутун духовнай управление эрэ быһаарар эбит. Кинилэр танара дьэитин тутуутун ороскуотун нэһилиэнньэҕэ сүктэрэллэрэ. Нэһилиэнньэ ахсаанын, суол-иис туругун көрөн, танара дьэитин үлэһиттэригэр сирин биэрини боппуруостарын быһааран баран көңүллүү эбиттэр.

1858 сыллаахха II Модут ыстаарыстата Михаил Петрович Эверстов танара дьэитин II Модут сиригэр тутар сөптөөбүн туһунан духовнай управленияҕа этии киллэрбит. 1863 сыллаахха дьэиэ тутуулан бүппүт. Аҕабытынан Дьокуускайдаағы духовнай училищаны бүтэрбит, бу иннинэ Чурапчыга үлэлээбит, П.В.Охлопков 1870 сыллаахха үлэлиирэ биллэр. Бу иннинэ өссө 1847 сыллаахха бу танара дьэитигэр кэлэн ыллыра эбитэ үһү. Үчүгэй куоластаабынан саха сиригэр киэнник биллэрэ үһү.

1860 сүл муус устар 8 күнүгэр Нам танаратын дьэитин аҕабыта Иона Винокуров духовнай управление благочиннайа Дмитрий Хитров Бөтүн нэһилиэгэр “Үрүн Күөл” диэн сиргэ Бөтүн, I, II Быһаҕас нэһилиэктэрин хабар мэлиппэ ааҕар дьэиэ тутуутун көңүллээбитин туһунан суругу аҕалан туттарар. Онтон муус устар 27 күнүгэр ол мэлиппэ ааҕар дьэиэни, үлэһиттэр олодор дьэилэрин тутууну Түбө номоххо кирибит баайын уола Яков Пестряков ылыммыт. Ол туһунан Иона Винокуров Сииттэлэргэ биллэрбит. Бастаан танара дьэиэтэ Үрүн Күөлгэ тутулуохтаабын түбэлэр туруорсан бэйэлэригэр туттарар туһунан көрдөһүү киллэрбиттэр. Ол көрдөһүүнү бөтүннэр өйөөбүттэр. Онон Үрүн Күөлтөн уларытан Түбэ Баһа диэн сиргэ часовня оннугар танара дьэитин тутуутун 1861 сыллаахха саҕалылар. Сииттэлэр танара дьэитин, суол оноһуутугар сиэртибэ хомуйан баран атын сиргэ тутуллубутун сөбүлээбэккэ биэрбэтэхтэр. “Бөтүннэр бэйэбит тутуугут, бэйэбит суолгут”, - диэбиттэр. Түбэ Баһыгар танара дьэитин

тутууга 1862 сүл бүтүүтүгэр бүппүт уонна 1863 сүлтан үлэлээбит Танара дьэитин Богородица аатынан ааттаабыттар (Богородинская церковь). Бастакы аҕабытынан Александр Бердников диэн эдэр священник анаммыт.

Бу сүл (1863 сүл) II Модукка часовня тутуулан бүппүт уонна үлэлээн барбыт. Часовня аҕабытынан священник Иона Лобанский үлэлээбит.

Түбэ танаратын дьэитигэр 33 дьэһээтинэ сирин Лөпчө уонна Хатын Күрүө диэн сиртэн сыһарбыттар. Бу сүл Модут часовнятыгар эмиэ сир биэрбиттэр. Манна метрической кинигэ 1831 сүлтан суруулан барбыт.

1868 сыллаахха Модут часовнятын дьэиэтэ Михаил Архангель аатынан танара дьэитигэр кубулуйбут. Дьокуускайтан аркырай тахсан сибэтии гыммыта үһү. Аркырай тахсарыгар долгууска сыарҕата айаннырыгар анаан хас эмэ сүл устата суол онорбуттар.

1865 сыллаахха танара дьэитин үлэһиттэрэ олоролоругар анаан сэттэ дьэиэни тутарга быһааран, улуус уон нэһилиэктэриттэн сиэртибэ быһытынан 1659 солкуобайы хомуйбуттар. Уопсайынан танара дьэилэрин тутуу уонна үлэһиттэрин тутан олоору барыта нэһилиэнньэҕэ уонна баай дьон сиэртибэлигэр эрэ сүктэриллэрэ.

Ити кэмнэ 1865 сыллаахха, Нам танаратын дьэиэтэ умайан хаалан улахан аймалҕан буолбута. Куһаҕан Ыл киһитэ быһыһа кулуба Иона Иванович Винокуров үтүөнү оноруу быһытынан 4000 солкуобайы быраабаҕа кириэн ууран биэрбит. Бу үтүө быһыыны өйөөн Хамаҕатта, Хатын Арыы, Куһаҕан Ыл уонна Мурчуку нэһилиэктэрэ көлөнөн, үлэһитинэн көмөлөһөн ити сүл иһинэн храм тутуутун бүтэрэн, 1866 сылга аһыллан танара дьэиэтэ үлэлээбитинэн барбыт.

Бу кэмнэ часовня тутуута II Үөдэйгэ көңүллэнэн 1864 сыллаахха тутуулан үлэлээн барбыт. Бу часовня I, II Үөдэйдэри, Хомустаағы хабара. 1860 сүлтан буулаабыт

уһун кураан часовнялары тутууну атахтаабыта, үүнүү ханан да тасхыбатаа. Дьон аччыктааһыннара, хоргуйан да өлүүлэрэ тасхыталаабыта. Онон сибээстээн нэһиликтэр аҕабыттарын хамнастарын, часовнялары тутууттан 17 нэһилиэк akkaастаммыттар.

1872 сыллаахха Атамай улуу сыйытыгар Николаевский танара дьизэтэ тутулан бүппүтэ. Эмиэ нэһилиэнньэттэн хомуллубут үп суотугар тутуллубута. Кини икки Атамайдары, Ойуун ууһун, Таастаабы хабара, онно барыта

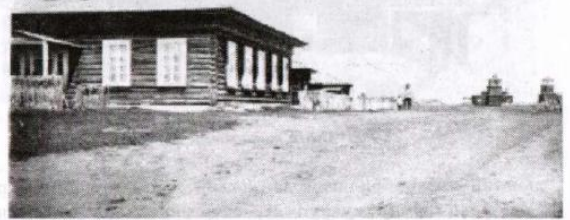

Улуу Сыйы таңаратын дьизэтэ

2700 киһини хабара. Үтүө дьыала бэйэтэ төрөөбөт, ким эрэ өй угар, саҕалыыр, тиһэбэр тиэрдэр. Биир оннук дьоннорунан биир дойдулаахтарыгар элбэх үтүөнү онорбут Данила уонна Василий Харитоновтар буолаллар. Данила Харитонов танара дьизэтэ тутулуутугар анаан 170 солкуобайы сиэртибэ биэрбит. Танара дьизэтин тутуутугар, оскуоланы астарыга үрдүкү сууттарга элбэхтик сылдыбыт,

туруорсубут. 1898 сыллаахха оскуола астарбыт. Онтон Василий Харитонов 14 сыл устата танара дьизэтин попечителенэн сылдыбыт, дьаданы төрөппүттээх оҕолор үөрэнэллэригэр сыл аайы 30-50 солкуобай харчыны биэрэн испит. Гражданский сэрии сағана Саха АССР сэриилэрин хамандыра Қарл Байкаловтан уонна штаб начальнига Козловтан сэриилэһэ сылдьар Бүлүү, Кэбээйи, Нам, Арбаа Ханалас кыайтаран киннэрэ холло сылдьар үрүнгэрин тупсарыга итэбэл суруктаах сылдьан элбэх үлэни ытан үгүс дьону өлүүттэн быһаабыт, хаан тохтуутун тохтоппут үтүөлээх. Дьокуускайдаағы духовной училищени 1851 сыллаахха бүтэрбит Кирик Попов 1850 сылтан аҕабыттаабыт. 1890 сыллаахха Атамай танаратын дьизэтэ куһаған оһохтон уот баран умайан хаалбыта. Бу танара дьизэтин эмиэ нэһилиэнньэттэн сиэртибэ хомуйан иккистээн, колоколнятын дьизэ таһыгар туспа тутан, 1891 сыллаахха үлэлэппиттэрэ. Кэнники 1914 сыллаабыта Александр Нифонтов аҕабытынан үлэлээбитэ биллэр. Улууска тутуллубут танара дьизэлэриттэн бу эрэ дьизэ урукку киэбинэн турар. Кириэһин, колокалларын сууларбыттар. Билигин Государствонан харыстанар архитектура памятнига

59616

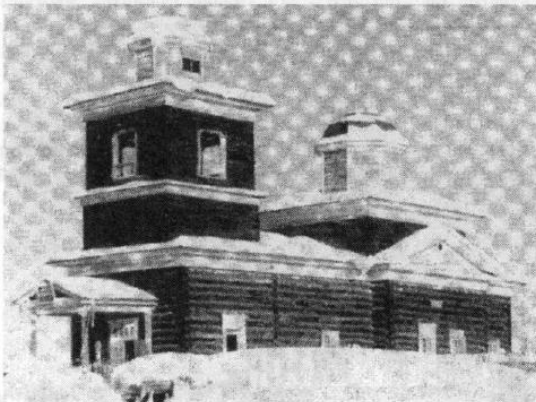
Куйонта Кириэс таңараларын дьизэлэрэ кестөр

Намская ЦБС
РС(Я)

АБ

буолар.

1873 сыллаахха олунньу 11 күнүгэр 9 чаас сағана киһэ 1865 сыллаахха тутуллубут Нам танаратын дьиэтэ туох баар ис тэрилин, киэргэллэринин умайан хаалбыта. Олунньу 25 күнүгэр нэһилиэк бастаахтара мустан баран танара дьиэтин дьонун бүттүүнүн күүһүнэн сиэртибэ хомуйан хат тутарга диэн быһаарбыттара. Тутууну салайыны Иона Винокуровка сүктэрбиттэр, кини көмөлөһөөччүлэринэн Иван Сивцевы (Хатын Ары), Григорий Прядезниковы (Хатырык), Иона Жирковы (Хамаҕатта) талбыттар. Нэһилиэнньэттэн 4000-н таһа солкубайдаах сиэртибэ хомуллубут. 1874 сыллаахха танара дьиэтин тутан бүтэрэн үлэтин сағалаабыт. Бу танара

Кыһыл Сыур таңаратын дьиэтэ

дьиэтин тобоҕо билигин да уопсай дьиэ буолан турар. Советскай кэмнэ кулууп да, спортивнай зал да буола сылдьыбыта. (СР КГА. ф. 44-и, о.1, дь.655, л.5)

1885 сыллаахха Хомустаах Кыһыл Сыурыгар Покровскай танара дьиэтэ тутуллан бүтэн үлэлээн барбыта. Дьиэ акылаата өссө 1869 сыллаахха түһэриллибитэ. Аҕабытынан Василий Охлопков ананан үлэлээбитэ. 1887 сыл сэттинньи 8 күнүттэн манна церковнай-приходской оскуола аһыллан оҕолору үөрэтэн барбыт. 1912 сыллаахха аҕабыт кыһа Евгения Винокурова учууталлаабыт, 3 уолу, 6 кыһы үөрэппит. Бу танара дьиэтигэр 1894 сылтан аҕабыт уола Николай Винокуров аҕабытынан үлэлээбит.

1896 сыллаахха Модукка сана танара дьиэтэ тутуллубута. Бу танара дьиэтин тутуутугар I, II Модуттар уонна Хатырык нэһилиэктэрин сиэртибэлэрэ ороскуоттаммыта.

1897 сыллаахха Көдөһү баайа Тихон Необутов 2000 солкубайы сиэртибэлээн туттарбыт часовнятын танара дьиэтин быһытынан сибэтии гыммыттар.

1896 сыллаахха II Атамайга Бэс Күөлэ диэн сиргэ Иннокентьевскай танара диэн ааттаммыт танара дьиэтэ үлэҕэ киирбит.

Онон XIX үйэ бүтүүтүгэр Нам улуунугар 7 танара дьиэтэ баар эбит. (СР КГА. ф.44-и, о.1. дь.10. л.1 История церкви Якутии — к.э.н. Николай Попов).

ЫТЫК СИР ЫРАЛААХ, КЭРЭ СИР КЭСКИЛЛЭЭХ

Ханнык баҕарар итэбэл — дьон аймах айылгылаах өйдөбүлэ, куһаҕаны онорорго хаһан да угуйбатаҕа. Саха омук бэйэтин итэбэлин үйэлэр тухары сөнөрөн, бобуу-хаайыы кэмнэрин унуордатан күн бүгүнүгэр диэри илдьэ кэлбит түн былыргыттан силистээх-мутуктаах омук. Киниэхэ тулалыыр эйгэ, от-мас, уу-хаар, салгын, киэн куйаар барылара сүрдээхтэр-куттаахтар. Сахалар үйэлэр тухары үөскэппит өйдөбүллэрэ, майгылара-сигилиилэрэ, сирдэрэ-туомнара, бэйэлэрин айылгылара, илбистээх тыллара-өстөрө барыта онтон сибээстээх. Итэбэллээх, тыллаах нуруот өлбөт-өспөт, инники кэскилин сайыннарар тускулаах, итэбэлин сүтэрбит нуруот нуруот быһыытынан симэлийэр дьылжалаах. Саха омуга былыр-былыргыттан айылҕаны кытта алтыһан, айылҕа таайыллыбатах дыкки көстүүлэригэр сүгүрүйэн, айылҕаттан булан-талан аһаан, таннан, төрдүн-ууһун тэниппитэ. Көлүөнэттэн көлүөнэ ыччатын сири-дойдуну, көтөрү-сүүрэри харыстыыр, араначчылыыр тыынна иитэрэ. Ол саҕана киһи барыта буор кута түспүт төрөөбүт алаастаах, аймах-билэ дьоно тэнийэн олорор түөлбэ сирдээх буолара. Эдэр киһи атын түөлбэ дьон сирдэригэр турар балаҕанна айанныы сылдьан киирэн кэллэбинэ дьиэлээх оҕонньор бастакы ыйытыыта: “Тукаам, хантан хааннаах, кимтэн кииннээх дьон-сэргэ ыччата буолаҕын?” — диэн буолара. Ыалдьыт оҕо төрдүн-ууһун, сирин-дойдутун түөһүн сэлэргээтэбинэ дьиэлээх кырдыҕас: “Дьэ, тукаам, Ытык сир ыччата, төрүт дьон ууһун салҕааччы эбиккин,” — диэн түмүктүүрэ. Оччоҕо бу эдэр киһи дойдутунан, дьонунан-сэргэтинэн киэн туттара, хаһан да кинилэр ааттарын түһэн биэрбэт туһугар кыһанара. Ону өйдүүр буолан Республикабыт бастакы

Президентэ М.Е.Николаев 1994 сыл атырдьах ыйын 16 күнүнээҕи №837 ыйааҕы таһаарбыта. Бу ыйаах быһыытынан Саха сиригэр 350 тыһыынча квадратнай километр эиннээх сиргэ 12 заповедник, 7 национальнай парка баар буолуохтаах этилэр. Российской Федерация государственнай думата “Российской Федерацияга ураты харыстанар сирдэр (Об особо охраняемых природных территориях Российской Федерации)” диэн сокуону таһаарбыта. Бу сокуон быһыытынан харыстанар сир 7 көрүннэ араарыллыбыта:

- а) заповедниктар;
- б) национальнай паркалара;
- в) айылҕа паркалара;
- г) заказниктар;
- д) айылҕа памятниктара;
- е) дендрологической паркалар уонна ботанической садтар;

ж) эһтэнэр сирдэр уонна курорттар.

Саха республикатын Государственной Мунньаҕа (Ил Түмэн) 1996 сыл ыам ыйыгар “Саха сирин ураты харыстанар сирдэрин туһунан” диэн сокуон таһаарбыта. Ити сокуон этэринэн республика иһигэр ураты харыстанар сир 4 көрүнэ баар буолуохтааҕа.

- Аан Айылгы (национальный природный парк);
- Эркээйи сирдэр (ресурсные резерваты);
- Улуу түөлбэлэр (охраняемые ландшафты);
- Айылҕа мэнэлэрэ.

Бу сирдэр бары уопсай ааттара “Ытык Кэрэ сирдэр” диэн буолаллар. Бу сирдэр бэйэлэрэ тус-туһунан хараамнаах буолуотаахтар, эбэтэр онно, атыннык эттэххэ, көрүү-харайыы, сылдыы, сир-туом тутуһуллуута барыта ыйыллыахтаах. Ити барыта бүгүнгү күн киэнник тэнитиллэн дьон-нуруот билиитигэр тиэрдиллэ илик, айылҕа харыстабылын үлэһиттэрэ эрэ билэллэр, эбэтэр ол быраабылалары кэспит дьону ыстарааптар өйдөтөллөр.

Ытык сирдэри харыстааһынна, кини өйдөбүлүн нуруокка тарҕатыыга аналлаах Республиканскай

конференциялар, Саха Республикатын “Ытык сирин ассоциациятын” конференциялара ытыллыбыттара. Ол эрээри баларга ылыллыбыт быһаарылар, Программалар бары толору туолан испэттэр, ситэ тэнитиллибэттэр. Билигин бүтүн Россия үрдүнэн улахан суолталаах сир баайын туһаны программалара олоххо киллэриллэр кэмнэригэр олохтоох нэһилиэнньэ “Ытык сир” өйдөбүлүн кэнэтэн, онуоха туһуламмыт баар сокуоннарга олоһуран эрэ көмүскэниэн, сирин-уотун сири-туому тутуһан туран алдытыттан харыстыан сөп. Онон бу сокуоннары олоххо киллэриин, норуокка өйдөтүү, сири-дойдуну харыстааһын сиэрин-туомун тутуһуннары суолтата олус улахан.

Ытык сирдэргэ сүгүрүйүү — саха омук былыргыттан олохсуйбут айылҕаны харыстааһынна, тудалыыр эйгэни кытта алтыһыга тулхадыйбат үгэһэ буоларын өйдөтүү, ыччаты төрөөбүт түөлбөтүнэн, үөскээбит сиринэн киэн туттуу тыыныгар иитии буолар.

ЫТЫК СИР ӨЙДӨБҮЛЭ

“Ийэ сир”, “Аҕа дойду” диэн сүдү тыллар хас биирдии саха киһитигэр төрөөбүт төрүт сир, дойду туһунан Ытык өйдөбүлү кытта ыкса сибээстээхтэр. Дойдубут киэн киэлитигэр былыргы өбүгэлэрбит ытыгылаан төрөөбүт-үөскээбит дойдуларын “Ытык аартык”, “Ытык күөл”, “Ытык хайа” диэн үгүс сирдэри ааттаабыттар. Айылҕаттан айдарылаахтар, хомуһуннаах тыллаахтар, олонхоһуттар ытык сирдэргэ сүгүрүйэн алгыс алҕаан, андаһар этэн Аар айылҕаны араначчылыыр, харыстыыр өлбөт үгэстээхтэр. Омук барыта көлүнөттэн — көлүнөвэ илдэ сылдыр Ытык өйдөбүллэрдээх:

- омук бэйэтин аатынан ааттаабыт, төрөөбүт төрүт сирэ — Ытык сир. Ол эбэтэр хайа баһарар сахаҕа Саха сирэ кини төрөөбүт-үөскээбит Ытык сирэ.

- хайа баһарар киһиэхэ өбүгэлэрэ үөскээбит, олох

олорон үйэлэрин моҕообут, унуохтара тутуллубут, буор куттара хаалбыт сирдэрэ — киһиэхэ Ытык сир.

- өйтөн-санааттан сүппэт кутурбан сатыылаабыт, эбэтэр үөрүү өрөгөйүн туппут сирэ — киһиэхэ Ытык сир.

- саха киһитигэр ытык өйдөбүллэр эмиз элбэхтэр. Күн тахсыта, илин хайысха, ыһах кэмэ, халлаан тоҕус хаттыгастара уонна да атыттар ытык өйдөбүл буолаллар.

ТӨРӨӨБҮТ-ҮӨСКЭЭБИТ ТҮӨЛБЭБИТ НАМ СИРИН СОРОХ ЫТЫК СИРДЭРИН ТУҺУНАН

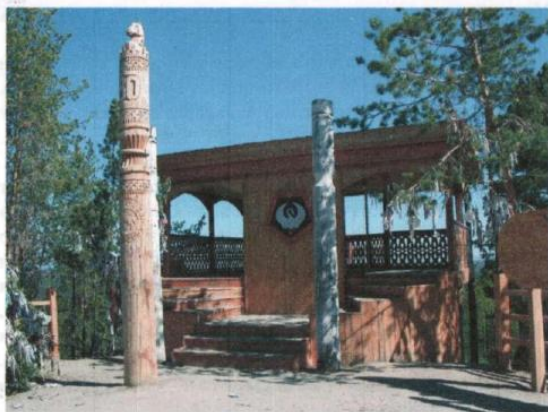
Өрөспүүбүлүкэбит киһинэ Дьокуускай куораттан Нам диэки айаннаан истэххинэ Нам улууһун сиригэр-уотугар үктэммиккин биллэрэр бэлиэ турар, мантан ыла Нам Ытык сирдэрэ сабаланааллар, олоргон сорохторун туһунан кэпсибит.

Үс сэргэ _____

Дьокуускай куораттан айаннаан иһэр дьон аан бастаан Улуу хочобут Энсиэли эбэбитигэр сүгүрүйэн ааһалларыгар, кини энсилгэннээх киэн изнин анаарарга анаммыт тутууну көрөбүт. Бу сири дьоннор “Үс сэргэ” диэн ааттаабыттар. Манна үс сэргэ туруоруллуута бэйэтэ туспа кэпсээннээх. Бастакы сэргэ 1966 сыллаахха биһиги Максим Кировичпыт тэрийсибит өрөспүүбүлүкэтиттэн кэлбит Киргизия суруйааччыларын уонна киһинэн үлэһиттэрин чиэстэригэр өйдөбүннүк быһытынан туруоруллубута. Онтон сылтанан бу сир ыалдыттары көрсөр сиргэ кубулуйбута. Манна Тыба, Бурят-Монгольскай АССР, Вьетнам, Чехословакия, Монголия, Камчатскай, Магаданскай уобаластар, Коми АССР, онтон да атын үгүс дэлэгээссийэлэр көрсүллүбүттэрэ. Иккис сэргэ Башкырстан искусствотын

бэрэстэбиитэллэрин бөлөбүн көрсүүгэ анаммыта. Кинилэр Хомустаах ыһааҥар сылдьан дьон-сэргэ үөрүүтүн-көтүүтүн үллэстибиттэрэ, сүргэлэрин көтөбөр төрөөбүт дойдуларын ырыаларын-үнкүүлэрин, айылҕаларын кэрэ көстүүтүн музыкаҕа кубулутан иһитиннэрбиттэрэ, көрдөрбүттэрэ.

Үһүс сэргэ Нуучча литературатын уонна искусствотун күннэрин атаары кэмигэр туруоруллубута. Ол умнуллубат күннэр тэрээһиннэрин тэрийсипит буолан олору барытын көтүпшэккэ сылдыһыспыт, уус-уран нууччалы-сахалы тыллары долгуйа истэн дууһам дуоһууутун чыпчаалыгар сылдыһытым. Сэргэни Саха сиригэр улуу суруйааччылар Суорун Омоллоон, Күннүк Уурастырап, Россия улуу суруйааччылар Сергей Смирнов, Давид Кугультинов илиилэрин сылааһын инэрэн, бырааттыгын литературалар доҕордоһууларын, өйөһүүлэрин бэлиэтэ буоллун диэн өрө анньан таһаарбыттара. Ону туоһулаан тулалаан турар художниктар, композитордар, норуот талааннаахтарын араас бэрэстэбиитэллэрэ ытыс тыаһынан доһуоһулаабыттара. Сэргэлэр тастарыгар уот оттон, ас кээһэн, Аал уотун

аһатан, Сир Ийэттэн көрдөһөн Күннүк оҕонньор алгыс тылын эппитин Суорун обургу туту нууччалы тылбаастаан тэннэ түһэрсипитин сөбүү диэн сөбөн иһилии турдахпытна, аны Смирновтун уопутун алҕаан турбат дуо. Тылы билии, тылы сатаан туһаны сүдүтүн эт кулбаахпытнан истэн, илэ харахпытнан көрөн Терентэй Халыевтыгын дьоммутун икки күнү быһа батыһа сылдыһыппыт, Терентий Терентьевич ол түгэһнэри хаартыскаҕа түһэрбитэ үйэлэр тухары туоһу буолан историяҕа хааллаҕа.

Улуус историятын кэрэһэлиир биир бэлиэ сирбит көрүллэ-харайылла тупсарылла турар аналлаах. Ол сизинэн I Хомустаах нэһилиэгин биир биллиилээх уола, Саха өрөспүүбүлүкэтин Государственной мунньаҕын (Ил Түмэн) дьопутаата Ньургун Тимофеев бэйэтин үбүнэн, олохтоох уус табаарыс уолаттарынан олус тупсаҕайдык бу сирин саналыгын онотторбута, Нам диэки айаннаан иһээччи сылдыһбакка эрэ быһа ааспат сирэ буолла. Сылдыһыт киһи манньк тыллары ааһан ааһар:

“Күндү мааны Нам дьоно, үтүө-дьоһун ыалдьыттар! Тапталаах Энсиэли хотуммут, ытыктабыллаах Өлүөнэ эбэбит кэрэ көстүүлэрин көрөн, санаабыт кэнээтин, олоххут аартыга алгыстаннын!”

Ньургун Тимофеев, Алексей Татаринов, Андрей Ушницкай. 30.08.2002 с.

Алгыс баһа сыаланнын. Куруутун оннук буоллун!

Партизан Чомоорко

Салгы айаннаан Кыһыл сыыр бөһүөлөгүн ааһан Партизан бөһүөлөгэр кэлэбин. Бөһүөлэк көстөөтүн кытта, суол уна өртүгэр аҕыйах киһи унуохтара көстөллөр. Манна Бүтэй Иһиттэн төрүттээх, Партизан бөһүөлөгүн урукку дьиннээх аата итинник этэ, кыһыл партизан, разведчик Оконешников Федор Федорович-Чомоорко

пааматынньыга баар. Кини 1917 сыллаахха I Хомуस्ताахха Максим Амосов аан бастаан Намна төрүттээбит бастакы хамначыттар сойуустарын бэрэссэдээтэлинэн талылан үлээбитэ. Гражданскай сэрии сағана, 1922 сыллаахха, Намнаабы кыһыл дружина саллаата этэ, Дьокуускайга кыһыллар ыстааптарыгар кистэлэн илдьити илдьэр соруудахтаах баран иһэн II Үөдэй “Аппуона өтөбө” диэн алааһыгар үрүннэр тоһуурдарыгар түбөһөр. Соғотох бэйэтэ тэнэ суох киирсингэ бүтэһик ботуруона хаалыар диэри ытыаласпыт. Билиэн тутулан кистэлэни этимээри бүтэһик ботуруонунан бэйэтин дьаһанан кэбиспит. Биир дойдулаахтара дойдутугар ағалан Дьокуускайдыр суол кытытыгар көммүттэр. Кини унуоҕар кэнники оччотооҕу комсомолецтар уонна ыччаттар бэйэлэрэ сатыылларынан обелиск туруорбуттар. Онтон ыла бастаан ити сири Партизан унуоҕа диэн ааттаабыттар, онтон “Партизан” диэн колхоз тэриллибит, бөһүөлөк үөскээбит. I Хомуस्ताах нэһилиэгиттэн араһан анны Партизан нэһилиэгэ диэн буолбут. Саха Республикатын норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ Ефросинья Петровна Илларионова салайар “Чомоорко” аатынан фермата оройуонга өр сылларга биир бастын көрдөрүүлээх, холобургга сылдьар коммунистическай үлэ фермата этэ.

Эмээхсин унуоҕа

Салгы айаннаатаахха эмиз суол уна өртүгэр элбэх киһи унуоҕа көстөр. Бу сири кэлээччи-барааччы “Эмээхсин унуоҕа” диэн ааттыр миэстэлэрэ. Урут суоппар тизийэн иһэр дьонуттан “ханна түһэҥин” диэн ыйыттабына “Эмээхсин унуоҕар” диэн хоруйдаатабына, ол аата Партизан бөһүөлөгүн аттыгар түһэр диэн өйдүүрө. Манна көмүллүбүт дьон унуохтарын эргитилэриттэн ордук чорбойон, үрдээн биир киһи унуоҕа ааһан иһээчилэр болҕомтолорун тардар. Бу “Эмээхсин унуоҕа” диэн

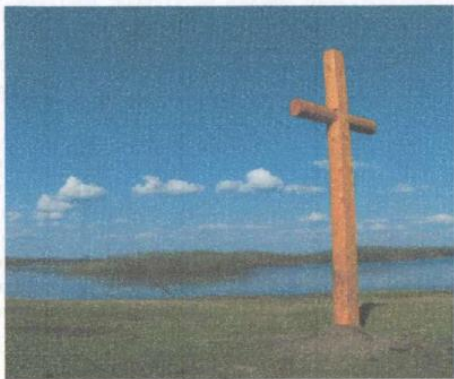
ааттаммыт, 1947 сыллаахха Нам улууһугар аан бастаан “Герой ийэ” аата ингэриллибит Ирина Михайловна Кривошапкина унуоҕун эргитиитэ. Кини олорон ааспыт олоҕо — айылҕа талан ылан киниэхэ эрэ анаабыт олоҕо. Кини кыайыылаах-хотуулаах үлэтэ, иистэннэҥэ, тус иһити тигиитэ, күн айы араастаан уларыта сылдьан остуоруйаны уустаан-ураннаан кэпсиирэ — барыта номох буолан кэпсээнгэ сылдьар. Тоғус араас дьоғурдаах уолаттарыттан “Уус” диэн ааттарыгар эбии аат инэриммит түөрт уолаттарыттан аччыгыдара Уус Дьаакып ийэтигэр уонна икки сэриигэ баран өлбүт убайдарыгар анаан онорбут эргитиитэ ити үрдээн көстөр. Ирина Михайловна дьиз-кэргэнттэн 10 киһи сэриигэ кытытыта, 6 уола, 4 күтүөтэ. Олортон икки уола, икки күтүөтэ дойдуларыгар сэрии хонуутуттан эргиллибэтэхтэрэ. Ирина Михайловна барыта олоғун устата 21 оғоломмут, бүтэһик кыһын 61 сааһыгар төрөппүт, ол кыһыгар — Дьэбдьэйгэ олорон 101 сааһын туолан баран 1958 сыллаахха Орто дойду олоғуттан араһытыта. Бу дьиз-кэргэн Нам улууһун үйэлээхтэриттэн биирдэстэрэ. Икки бастакы уоллаах кыһа 100 саастарын ааспыттара, биир уол 94 тийбитэ, 4 уол 80 саастарын лаппа ааспыттара, элбэх сиэннэриттэн 80 сааһын лаппа ааспыт Аччыгы Маайа эмиз Герой ийэ. Герой ийэттэн тутумнаабыт оғолор, сиэннэр, хос сиэннэр, хос хос сиэннэр тэнийэн эбэлэрин аатын өлбөт-сүппэт үйэлиэхтэрэ.

Кириэс Кытыл

Салгы Нам диэки айаннаан истэххинэ Хамаҕатта бөһүөлөгэ кэлэр, бөһүөлөк хоту өртө Кириэс Кытыл диэн ааттанар. Бу аат ингэриллиитэ бэйэтэ туспа кэпсээннээх. Дьон айылҕа таайыллыбатах кубулҕаттарыттан иэдээн тахсыбыт сириин бэлиэтир үгэстэриттэн тахсыбыт аат.

Улуус киинигэр Куонта Кириэскэ урут үс танара дьиз-кэргэнтэ тураллара. Олортон ортокулара 1876

сыллаахха бары тэрээһинэ ситэн, сагалы үлэлиир буолбутун бэлиэтээн Дьокуускайтан аркырай тахсан сибэтин ҕыммыт. Сааскы халаан уута кэлэн турар кэмэ эбит. Атыһыт баркааһа биэрэккэ тиксибит. Улахан бырааһынньык буолбут. Танара дьэитин чиэһигэр бырааһынньыгы тэрийээччилэр тыылаах дьон күрэхтэһиитин тэрийбитэр. Куонга Кириэстэн соҕуруу билинни Хамаҕатта диэки устубуттар. Былыр тыылары чараас хашаһыннан, туоһунан онороллоро, олоһу олус чөлчөккө уонна аллаах буолаллара. Күрэхтэһээччилэр

Хамаҕатта кытылыгар тийиһилэригэр эмискэ тэллэх саҕа былыт халлаанга өрө сүүрэн тахсыбыт да сир-халлаан иннэстэр буккуна түспүт, алдьархай ааннаабыт. Сааскы халаан уута кэлэн турар буолан Хамаҕатта уонна Куонга Кириэс аннынан ааһар өрүс салаата кэнээн турар кэмэ эбит. Уонча тыылаах дьон тыыларын ол эмискэ түспүт буккун долгунунан саба бүрүйэн уу анныгар тимирдибит, дьон сааскы тымныы ууга былдьаммыттар, биир да киһи

быһамматах. Буккуннара, ардахтара хайдах эмискэ кэлбитин мэлдьэспит курдук астан, эмиз чуумпу буолбут. Бу биэрэккэ ол курдук эмискэ халлаантан түспүт иэдээн кутурҕан күнүн сатыылаппыт. Айылҕа туохтан сылтанан бу айылаах иэдээни таһаарбытын былыргы сахалар бэйэлэрин итэҕэллэринэн эрэ быһааран эрдэхтэрэ. Бу кутурҕан күнүн бэлиэтээн үрдүк биэрэккэ мас кириэс туруорбуттар. Онтон ыла ол биэрэк Кириэс Кытыл диэн ааттаммыт. Советскай былаас сылларыгар бастаан колхоз, онтон колхоз киинэ “Кириэс Кытыл” диэн ааттаммыттар. Билигин Хамаҕатта нэһилиэгин киинин хоту өртө Кириэс Кытыл диэн ааттанар.

Соттой

Хамаҕатта бөһүөлөгүн ортотугар айан суолун илин өртүгөр ыраахтан үрдүк алта сэргэ көстөр, чугаһаан кэллэххинэ бу сэргэлэр анныларыгар Нам улууһун

комсомольской ячейкатын бастакы секретардарыттан биридэстэрэ, Кыһыл дружина этэрэтин разведчига Охлопков Тимофей Николаевич-Соттой пааматынныга турар. Соттойу 1922 сыллаахха үрүннэр ыстааптарыгар Киллэмнэ разведкаҕа ыппыттар. Сорудабын толорон төттөрү Мархалаан истэҕинэ Тулагы таһыгар үрүннэр тоһуурдарыгар түбэспит, тутан ылбыттар. Эйэҕин этитээри араастаан сордообуттар, тыыннаахтыгын иһин хайытан оһоһонун соһо сылдьан кистэлэни этитэ сатаабыттар. Хорсун комсомолец ээҕин эппэккэ, кистэлэни арыбакка сытан тына быстыбыт. Комсомол номоһо киирбит хорсун быһыытын кэриэстээн Хамаҕатта нэһилиэтин биир талааннаах патриот уола Александр Григорьевич Дунаев, нэһилиэк ыччатын түмэн, көмөлөһүннэрэн киниэхэ анаан пааматыннык туппута. Соттой кырдык иһин охсуһуу, эппит тылга бэриниилээх буолуу, хорсун быһыы холобура буолан сырдык мөссүөнэ төрөөбүт нэһилиэтин үрдүк кырдалыгар олорор.

Куочайдаах тиим

Салгы суолга тахсар быһылааны сэрэтэр тэрилтэ поһун дьиэтиттэн чугас, соһуруу диэки Саха итэҕэлин кытта сибээстээх биир, билигин хатан эрэр, икки салаалаах ойуун кэрэҕэ ыйаммыт куочайдаах үрдүк тиит турара көстөр. Былыр туох эмэ быһылаан, өлүү-сүтүү, ыары турдагына ону үтэйтэрэн ойууну кыырдараллара, ол кырыны бириэмэтигэр буулаабыт дьаллыкка дьүһүннээх сылгыны бөлөх тутталлара уонна этин эрэ ылан баран тириитигэр оту-маһы симэн туйахтары, төбөлөрү кэрэх онорон тииккэ ыйаан кэбиһэллэрэ. Ол тиит кэрэх маһа дэнэрэ. Дьүһүннээх сылгы диэн сылгылартан атыылы, кыһыл элэмэс дуу, ханнык дуу сылгыны ааттыллар. Булаабыт абааһыны ойуун үтэйбит хайысхатын ыйар халын хаптаһынынан оһоһуллубут оһо маарынныр куочайы,

ол алгыска туттуллан тииккэ ыйаммыт кэрэх сылгы үрдүнэн саайан кэбиһэллэр. Оччоҕо бу тиит кэрэхтээх, куочайдаах буолан Ытык маска кубулуйар. Итинник маһы былыр сахалар тумна хаамар буолаллара. Билигин итэҕэл уларыан суолбут айаҕар хатан турдаҕа.

Ойуунускай тырыбыната

Салгы Нам сэлиэнньэтигэр кэлэбит. Бу сэлиэнньэ урут Куонта Кириэһэ диэн улуус быраабата, эбэтэр улуус кулубата нэһилиэк кинээстэрин мунһан мунһахтыр сирэ этэ. Бу улуус кинээ, улуус олохтоохторугар ытык сир. Нам сэлиэнньэтин биир ытык сиринэн бөһүөлөк ортогугар турар “Кыайы сквер” буолар. Урут маны “Оскуола паарката” диэн ааттыыллара. Арҕаа өттүгэр хойуу хахыйах мастаах, ортогугар линкинэс тииттэрдээх, киһи унуорун курдат көрбөт хойуу мастаах паарка этэ. Манна өрдөөбүтүн улуус дьоно-сэргэтэ мустар, ыһахтарын ыһар сирдэрэ. Манна Саха АССР төрүттэммитэ 15 сылын көрсүүгэ анаммыт үгүс тэрээһиннээх оройуон ыһаҕа ыһыллыбыта. Онно Саха АССР Правительствотын бэрэстэбиитэллэрэ П.А.Ойуунускай, С.П.Сидорова кэлбиттэр. Үрдүк тырыбынаттан уоттаах-төлөннөөх тыл эппиттэр. Ойуунускай олонхоһуттары мунһан олонхолошпун. Араадыяны холботон ыһаахха кэлбит дьон бары истибиттэр. Ити 1937 сыллаахха ыһаахтыр сиргэ бүтүннүүтүгэр иһиллэр курдук араадыя бастаан санарымыта, оройуон историятыгар киирэр түгэн. Араадыя сана тэнийэн эрэр кэмигэр бу тэрээһини дьон өргө диэри өйдөрүгэр илдьэ сылдыбыттар. Оннук далааһыннаахтык, оннук тэрээһиннээхтик ол ыһаах ыһыллыбыт. Сэри кыттылааҕа Василий Евтрофьевич Эверстов ол сыл Модут алааһыттан киирэн бастакы кылааһы бүтөрбүт уол эбит. Кини ити ыһаҕы сабаланыаһыттан бүтөрү диэри көрбүт. Саха АССР үтүөлээх агронома Илья Лазаревич Еремеев

мыраан үрдүнээзи алаастарыттан оғуһунан айаннаан киирбиттэр, ыһаахха хойутаан кэлбиттэр. Оғустарын биэрэк үрдүнээзи ыалга хаалларан ыһаах ыһыллар сиригэр кэлиэхтэригэр диэри тыл этиитэ бүтэн, олонхоһуттар олонхолуур саналара, ырыалара ыраахтан иһиллэрэ үһү. Ону олус дьиһбэргэбит. Онтон болғойон көрбүтэ тииттэргэ хара дьүһүннээх санарар тэриэлкэлэр ыйанан тураллар эбит.

Бу ыһаахха анаан тупсаҕай оноһуулаах, тыл этиитигэр аналлаах тырыбынаны тутууну оройуон биллиилээх мас уустарыгар Өлөксөөндүр Бөтүрүөбүс Сиипсэпкэ, Баһылай Ағыайабыс Ээбэрэстэпкэ уонна Тыгырҕас Ылдымынна соруудахтаабыттар. Ол сағана ханнык да ыстаныак да, сиркүлээркэ энин эрбиилэр суохтарына барытын сүгэнэн суоран, устурууһунан ыпсаран оноруу мындыр үлэттэн тахсыбыт буолуохтаах. Дьокуускайтан художниктары таһааран кырааскалаппыттар, уруһуйдашпыттар. Тырыбына иннигэр кэнсиэр көрдөрөгө, үнкүүлүүргэ анаан үрдүк атахха оноһуллубут сыана баара. Тырыбына үрдүттэн Ойуунускай уоттаах-төлөннөөх тыл эппит. Ол иһин ити тырыбынаны “Ойуунускай тырыбыната” дьэн ааттаабыттар. Кэнники сылларга, Платон Алексеевич аата норуотугар төннөрүллүбүтүн кэннэ, тырыбына хас да төгүл өрөмүөннэнэн, билигин урукку турбут сириттэн уларыйан паарка илин өртүгэр турар.

2005 сыллаахха Платон Алексеевич төрөөбүтэ 110 сылын улууска атаарынан сибээстээн улуус ветераннарын советын председателэ Петрова М.В. тэрээһининэн бу тырыбынаны үһүс төгүлүн тилиннэрэн, өрөмүөннээн үөрүүдээхтик аһы түгэнэ сэтинни ый 7 күнүгэр буолбута. Тырыбынаны аһыга Платон Алексеевич кыра кыһа Сардаана Платоновна кэлэн кыттымын ылбыта бэйэтэ история кэрэһитэ. Тыл этиилэригэр кыттыбыт Аҕа Дойду сэриитин кыттылааҕа, биллиилээх оҕорутчут, аҕас уон сааһын лаппа ааспыт Василий Васильевич Замятин үөһэ ахтыллыбыт үбүлүөйдээх ыһаахха хайдах сылдыбытын,

ол тэрээһиннэри бу көрөн турар курдук чуолкайдык, итэҕитиилээхтик кэпсээбитин уонна кырдыҕаастара өйүн-санаатын уруккутун курдук ыһыктыбакка сылдыарыттан мустубут дьон астыммыттарын биллэрэн хабыллар ытыс тыаһынан бэлиэтээбиттэрэ, “маладьыас” дьэн тылларынан эбэн биэрбиттэрэ. Бу санардыллыбыт тырыбынаҕа соруйан хаалларыллыбыт бағаналара саха норуотун сүдү уус тыллааҕа Былатыан буор кутун уйан турбуттара, бу тулалаан турар мастар кини салгын кутун инэриммиттэрэ. Ити барыта сыллар-күннэр аастахтарын аайы туспа өйдөбүлү ылаахтара, умнуллубат суолталаныахтара. Ону өйдөөн Сардана Платоновна Нам дьонугар-сэргэтигэр, улуус ветераннарыгар аҕатын аатын үйэтитиигэ үлэлэрин иһин улахан махталын биллэрэн туран, бу тырыбынаны Нам ыччата харыстыа, кэнэбэһин да манньк үрдүк тырыбынаттан тыл этэр ыччаттардаах буолуохтара дьэн кэрэхсэллээх кэс тыллары этэн хаалларбыта.

Улуус Ытык сирэ - Ыыс Булгунньах

Ханнык баҕарар итэҕэл дьон-сэргэ айылгылаах өйдөбүлүн үтүөҕэ, ыраастаныыга, үрдүккэ, кэрэҕэ угуяр. Саха бэйэтин итэҕэлин үйэлэр тухары сөнөрөн илдьэ сылдыар түн былыргы силистээх-мутуктаах омук. Киниэхэ мунура билибэт Куйаар, Үрүн күн, Аар тойон танара — бу Ытык өйдөбүллэр. Кинилэргэ тулалыыр эйгэ куттаах-сүрдээх, кинини кытта алтыһааххын, өйдөһүөххүн, киниттэн күүс-көмө ылааххын сөп. Сахалар үйэлэр тухары үөскэппит өйдөбүллэрэ, майгылара-сигилэрэ, сиздэрэ-туомнара, айылгылара тыл илбистээх күүһүгэр, сир-дойду иччилэригэр, айылҕа таайыллыбатах күүһүгэр итэҕэли кытта сибээстээх. Ытык сирдэр өйдөбүллэрэ эмиэ онно киирсэр. Ытык сирдэр өйдөбүллэрин норуokka төннөрөн ыччат дьону аар айылҕабыт харыстабылыгар, сир-майгы үөрүйэхтэрэ үөскүүрүгэр көмөлөһүннэриэххэ.

Нам улууһун төрүттээбит Нам кырдыаҕас олоһор,
арҕаа быраан аныгар хас да булгунньахтар көстөллөр.
Олортон биир үрдүктэрэ Ыһыс Булгунньах диэн аатырар.
Тыл ууһа, Бөлүһөк поэт былыргы дойдоххо олоһуран
“Хотойук”, “Ыһыс Булгунньах ырыата” диэн поэмалары
суруйбута. Онно этиллэр:

Манна тураллар элбэх булгунньахтар

Сорох төбөлөрө сыгынньахтар,

Сороһу тула охтубут ойуура,

Сороххо кыайы-кыайтарыны ньюура,

Олортон биир булгунньағы билэбин,

Кини барыларыттан үрдүк;

Ханна да буолуум, мэлдьи санаан кэлэбин,

Кини кэпсэммэтэх дойдох курдук.

Быыкаайык уолу миигин ымсыырдыра —

Киниэхэ тахса сылдыбыт киһи диэн!

Оччоһо миигин дыонум куттууллара —

Элбэх сибиэннээх уонна үрдүк диэн...

Быыкаайык уол улааппыта. Аччыгыһы Туймаада Киэн
Энсиэли килбэйэр киинигэр турар Ыһыс Булгунньахтан
аны куттаммакка кини үрдүк таһаатын өрө дабайан чыпчаал
үрдүгэр тахсан олорор буолбута. Ол онтон киэн хочону,

Өлүөнэ эбэтин, суулар хайа кырылыыр кумағын анаара
олорон айар иэйи абыланар ылларан, дойдоххо олоһуран
бу булгунньах аналын туойбута. Дойдох кэпсириинэн бу
булгунньах күөх ачалаах таманыгар үнкүрүйэ оонньуу
сылдыар уолу Хомпоруун Хотой кытаахтаан ылан илдэ
барбыт. Хара дыай санаалаах, алыптаах албаптаах Хара
Суор Туймаада эбэ хотунун Хара Суор хотунна
кубулуппут. Кини сэттэ үрүн көмүс куйахтаах бухатыыр
уолаттарын муора будулдан туманыгар муннартаабыт.
Хомпоруун Хотой кытаахтаан тириэрдибит кыра уолбут
айдарылаах аналынан Үрүн Күн айыы бухатырыгар
кубулуйбут. Балхааннаах илин байхал туманыгар
муннарыллыбыт бухатырдары көрдөөн булаттаабыт,
кубулдаттаах-дыбилгэттээх аптаах үөн төбөтүн сыты
кылыһынан быһа охсон дириг байдалга үрдүк хайаттан
төкүнүппүт. Нам улууһун төрүттээбит Нам ошонньор сирин-
уотун килбэйэр киинигэр турар Ыһыс Булгунньах тэллэһэр
үнкүрүйэн үөскээбит уолбут ол курдук саха омук төрдүн
төрүттэспит дьылдалаах эбит. Ол тойук дойһоһу Таллан
ошонньор поэмаһа кубулутан норуотугар айан хаалларбыт.

1999 сыллаах сайын Нам улууһугар Саха сирин үрдүк
соллоохторун ыйаахтарынан үптэнэн-хаччыланан, кулуба
талыллан улуус дьаһалтата тэриллибитин 200 сыла
туолуутун бэлиэтээһининэн сибиэстээн улуус ытык сирин
көрдөөһүн буолбута. Ити иннинээһи сайын “Үс Хатын”
этнокиин билигини директора, республикатаағы “Ытык
Сирдэр” уопастыба салайааччыта Вильям Федорович
Яковлевтыын иккиэн улуус ытык сирин көрдөөн киэн
сири кэрийбиппит уонна Таллан Бүрэ эппит Ыһыс
Булгунньаһыттан атын сир суох эбит диэн түмүккэ
кэлбиппит. Бу сир Нам улууһун төрүттээбит Нам кырдыаҕас
олоһо да буоларынан сөптөөх этэ. Оччотооһу улуус
баһылыгын Ядреев А.Н. 1999 сыл бэс ыйын 4 күнүнээһи
N 614-р “Улуус Ытык сирин туһунан” анал дьаһалынан
“Ыһыс Булгунньах” улуус Ытык сиринэн биллэриллбитэ.
(ф1, оп1, д б/н, л.186). Нөнүө сайыныгар бэс ыйын 5

күнүгэр улуустаады культура управленията (начальник Кириллин А.В.), Бөтүн нэһилиэгийн салалтата (баһылык Кайгородов И.П.) буолан холбоһон Ытык Булгунньады улуус Ытык сирин быһымытынан арчылаппыпыт. Бу булгунньах аннынаады таманын күөх ачатыгар күөлэһийэ оонньообут, сибэккилээх хонуутугар сүүрэн улааппыт, киһи-хара буолан айар талаанын сайыннаран норуот маастарын аатын ылбыт, тоҕус уон сааһын ааһа түспүт Анастасия Егоровна Сивцева аал уот иннигэр туран ас кээһэн, үрүн тунадынан сир Ийэни аһатан, алгыс тылы эппитэ, Ытык сир аатын сүгэн туран кэлэр көлүөнэ ыччаттары ааттамыт аналгынан арчылыы, өй-санаа уган хараһыйа, кэрэ кэскиллэрин тускулун туһаайа тур дьэн алгыс тылын этэн туран Ытык кырдыаһаспыт көрдөспүтэ, мустубут дьон туоһу буолан бигэргэтэн биэрбиттэрэ. Ити күнтэн Ытык Булгунньах Нам улуунун Ытык Сирин ыйаадын ылыммыта.

Билигин булгунньах чыпчаал үрдүгэр сахалыы мандардаах ытык сир бэлиэтэ турар. Бу бэлиэни талба талааннаах таатталар уоллара, намнар күтүөттэрэ Ньюкулай Офонньоороп чочуйан онорбута.

Урукку сыллар улаҕаларыгар бу булгунньах үрдүк мындаатыттан Нам тойон офонньоор сирин-дойдутун анаара туран кэскиллээх санаалары саҕан, ылыктыах ыралары ыйан, кэс тыллары кэпсээн, ыпсарыылаах ыйаахтары ылыммыта буолуо. Ону барытын кэрэһэлиир үс курдаах бэлиэ өргөһүгэр үрүн сизл ыйаммыт, сир-халлаан түөрт хайысхаларыгар аллаах аттар айаннаабыттар. Булгунньах илин тэллэһэр аҕыс кырыылаах холумтан оноһуллубут, ситии ыйыырга аналлаах баҕаналар туруоруллубуттар.

Ытык сир өбүгэлэрбит үөдүшпүт бэйэтэ үгэстээх. Бу сиргэ халлаанга харбаһар кутааны оттор омсолоох. Ньиргиэрдээх-ньаргыардаах халлааны сатарытар муусука тыһаатыллыбат, уһун тыыннаах, киэҥ түһүлгүлээх оһуохай тыла этиллибэт.

Ас үрдүтэн аһатан, үрүн сылгы сиэлинэн сыт таһааран

арчыланан, чочумча чуумпуран санаабын-онообун искэр санаан, кэскиллээх санаан туоларын көрдөһөн, ыраастанан, санаан-оноон эрдийэн бу сиртэн араһсыахтааххын.

Дойдуларыттан тэлэһийэн ыраата, өр буола барааччылар дьол-соргу, дьолуо көрдөһүөхтээхтэр, айантан кэлбиттэр ситии баайан сэхэргэһэн ааһахтаахтар.

Саһа ыал буолбут уоллаах кыыс итии-сылаас үйэлээх таптала инэттэрбит бэлиэлэрин ситиигэ сизл баайан дьол-соргу тускулун инэринэн ылаахтаахтар.

Ол курдук ыйаахтаах бу Ытык сирбит Ытык Булгунньах.

Көлүөнэлэр сибэстэһишлэрин скверэ

Нам селотун биир бэлиэ миэстэтинэн 1921 сыллаахха кулун тутар ыйга Куонта Кириэскэ үрүннэр ыстааптанан олорон улуус 15 эдэр ревкомовецтарын нэһилиэктэртэн хомуйан аҕалан ытан өлөрбүт сирдэрэ буолар. Ол миэстэҕэ өр сылларга мас тырыбына турбута, онно сыл аайы

Октябрьской революция күннэрин атаары миитиннэрэ, парадтара ытыллаллар этилэр. Ол миэстэҕэ билигин кинотеатр дьиэтэ турар. Ол сана олох иһин тыннара быстыбыт эдэр ревкомовецтарга аналлаах пааматынньыгы 1966 сыллаахха скульптор А.И.Лукин Кыайыы пааматынньыгын онорбут табаарыстарын кытта арыый атын сиргэ билигини турар сиригэр туруорбута. Кэники ити пааматынньык турар сирин сквергэ кубулутан оройуон комсомолецтара Комсомол күнүн бэлиэтиир, уоттаах факелы тутан хаамсар сирдэригэр кубулуппуттара. Ол иһин “Комсомольской болуоссат” диэн аатты сылдыбыттара. Бу пааматынньык таһыгар Нам селотун кырдыаҕастара түмсэр балаҕаннара тутуллан турар. Комсомол тэриллбитэ 80 сылын көрсө Намнааҕы педагогической колледжы кытта кэпсэтэн бу сквер санардан онорууга колледжы бүтэрээччи дипломнай үлэтин быһытынан проект оноһуутугар конкурс биллэриллбитэ. Конкурсу ытыы председателинэн Нам уола, биллиилээх архитектор Георгий Константинович Горохов буолбута. Бүтэһигэр колледжы бүтэрээччи Попова Василиса Васильевна проега кыайбыта. Проегы үбүлээһинэ улуус ыччатын хамсааһынын уонна комсомол ветераннарын түмсүүлэрэ үп хомуйууларынан, олохтоох телерадиостудияҕа сквер тутуутугар анаан телемарафон ытан (директор Кривошапкин И.З.), Ил Түмэн депутата, комсомол ветерана Гаврил Гаврильевич Местников Дьокуускай куорат мэрэ Михальчугу кытта кэпсэтэн, үбүлээһинэ көмөлөһүннэрэн оноһуллубута. Сквер тутуллуутун олохтоох ветераннар советтарын салайааччылары Колесов В.А., Кривошапкин И.З. салайан ыттарбыттара. Сквер аһыллытыгар мэр Михальчук И.Ф. бэйэтэ, дьаһалтатын үлэһиттэрэ, куорат ыччаттарын представителлэрэ кыттыбыттара. Билигин бу сквер “Көлүнэлэр сибээстэһиилэрин скверэ” диэн аатырар. Ыччат тэрээһиннэрэ ытыллар сирдэрэ — улуус биир Ытык сиринэн буолар.

Аммосов болуоссата

Нам селотун биир бэлиэ, ханнык баҕарар бырааһынньыктар, араас улахан тэрээһиннэр ытыллар сирдэринэн М.К.Аммосов болуоссата буолар. Манна уһулуччулаах политической, государственной деятель Максим Кирович Аммосов пааматынньыга турар. Болуоссакка туруоруллубут Аммосов бюһа түөртэ уларыйда. Бастакы бюһу саха сирин дьахталларыттан бастакы скульптор, республика искусствотын үтүөлээх деятелэ Евгения Николаевна Винокурова 1958 сыллаахха бетонунан кутан онорбута. Ол бюст билигин М.Аммосов аатынан государственность музейин иннигэр Хатырыкка турар. Ити бюст 1962 сыл күһүнүгэр Хатырыкка көһөрүллүөр дээр манна турбута. Максим Аммосов төрөөбүтэ 65 сылын бэлиэтээһининэн сибээстээн үйэлээх матырыйаалынан кутан онотторуохха диэн оройуон общественнаһа туруорсубутун ылынан республика Правительства анал сакааһынан соҕуруу сана бюһу куттаран аҕалбыттара. Ол эрэри ол бюспүт Аммосов дьиннээх дьүһүнүгэр маарыннаабат диэн олохтоох ветераннар бюһу уларытар туһунан туруорсуулары саҕаламмыта. М. Аммосов төрөөбүтэ

90 сылнан сибээстээн аны искусство биллилээх деятелэ, скульптор Петр Захаровка сакаастаан, Киргизияга тийэн М.К. Аммосов буюун кыһыл гранитынан онотторон ажалбыттара. Ол гранишпыт алдыанылаах түбөһөн хаалан үсүһүн улартар туһунан эмиэ боппуруос күөрэйэн тахсыбыта. Максим Аммосов төрөөбүтэ 100 сылын бэлиэтээһининэн сибээстээн Киргизия улуу скульптора, ССРС норуодунай художнига, социалистическай үлэ Геройа Турсунбай Садыков бронзоттан кутан онорбута туруоруллубута. Турсунбай Садыков саха сиригэр кэлэ сылдьан бюст турар сирин көрөн сөбүлээн барбыта. Болуоссат ситэрилиһэһинэ үчүгэй көстүүлэниһи диэбитэ. Бу Нам улуунун дьоно-сэргэтэ сүгүрүйэр, түмсэр Ытык сирэ буолар. Онон бу болуоссат ситиэ-хотуо, улуус ыччата ытыктыыр, көрөр-харайар сирэ буолуо.

ПААМАТЫННЫКТАР

Кыайы скверэ

Нам улуунун дьонун биир Ытык сиринэн Нам селотугар турар “Кыайы скверэ” буолар. Урут бу сир “Оскуола паарката” диэн ааттыыр этилэр.

Бу пааркаттан сэрии сылларыгар Советскай Армия кэккэтигэр ынырыллыбыт сүүһүнэн оройуон эдэр ыччата тобуоруспут, дорубуйаларын көрдөрбүт, үгүстэрэ дьоннорун кытта бүтэһиктээхтик бырастыласпыт, элбэх харах уутун тохпут сирдэрэ. Онон манна дьон-норуот кутурбана да, үөрүүтэ-көгүүтэ да тосхойбут сирэ. Ытык сир.

1965 сыллаахха, Кыайы 20 сылыгар анаан, бу паарка үрдүк сиригэр олохтоох кырдыаҥастар, общественность туруорууларынан, оройуон дьаһалтатын быһаарытынан сэриигэ өлбүт саллааттарга аналлаах пааматыннык тутуллубута. Пааматынныгы оройуон биллиилээх

скульптора, сэрии кыттыылааҕа Агафангел Иванович Лукин бырайыактаан, бэйэтэ тутуһан онорбута. Оскуола учууталлара Иннокентий Прокопьевич Игнатьев, Владимир Владимирович Тищенко уонна олус уус саха тылын учуутала Кузьма Петрович Суздалов көмөлөспүттэрэ, үрдүк стеланы бетонунан кутан таһаарбыттара.

Улуу Кыайы үбүлүүйдээх сылын айы бу пааматыннык эбии тутуһан билиһини көрүнүн Кыайы 60 сыллаах үбүлүүйдүгөр ылыммыта. Элбэх архитектордар, скульптордар үлэлээбиттэрэ, үп даҕаны түмүллэн ороскуоттаммыта элбэх. Парка урут “Оскуола паарката” диэн аатырар эбит буоллаҕына билигин норуот ааттаабытынан “Кыайы скверэ” диэн аатырар буолла.

Кыайы скверыгар турар мемориальной комплекс “Мин мантан сэриигэ барбытым”, “Уоттаах сэрии толоонугар Кыайы иһин олохпун толук уурбутум”, “Сэрии тулаахтарын хаалларбытым” диэн кэпсиир. Салгы Кыайы 65 сыллаах үбүлүүйдүн көрсө сэрииттэн тыыннаах төһөннө кэлэн сэрии алдыһыт норуотун хаһаайыстыбатын

чөлүгөр түһэригэ олохторун анаабыт дьоммут бэрт аҕыйах ахсааннаахтара хааллылар, кинилэргэ аналлаах пааматынньыгы тутарга ветераннар советтара, общественность туруорсаллар. Онтон салгыы тыл ветераннарыгар аналлаах пааматынньык, Аҕа дойду сэриитин историятын быһаарылаах кыргыһыларыгар кыттыны ылбыт буйуттарга анаан бэлиэлэр туруоруллуохтара, хорсуннук сэриилэспитин туоһуулуур элбэх уорданнырдаах төннүбүт саллааттарга, норуот хаһаайыстыбата сайдытыгар дьулуурдаахтык үлэлээн албан ааты ылбыт маяктарга аналлаах өйдөбүннүктэри кэлэр көлүнө дьоннор туруоран истэхтэринэ Нам улуунун бу Ытык сирэ ситэриллиэ этэ диин улуус саастаах дьону ыра санаалаахтар.

**Аҕа дойду сэриитигэр өлбүттэргэ
кэриэстэбил мемориала
(Хатырык сэлээнньэтэ)**

Бу пааматынньык 1982 сыллаахха М.К.Аммосов аатынан совхоз оччотооһу партийнай комитетын секретара Прокопий Иванович Алексеев көбүлээһининэн, биллиилээх скульптор Агафангел Иванович Лукин бырайыагынан уонна бэйэтэ тутууну быһаччы салайан ытытыгынан оноһуллубута. Пааматынньык тутуутугар нэһилиэнньэттэн 6000 тыһынча солкуобай үп сиэртибэ быһытынан хомуллубута. Кэнники 2005 үбүлүөйдээх сылга 60000 солк. хомуллан тупсаран онорууга ороскуоттаммыта.

Монументальной композиция үс чаастан тутуллар. Ортоку "Дойду-Ийэ" (Родина-Мать) 10 м. үрдүктээх үктэлгэ кыайыт саллаат олорор, ол анныгар оҕотун көтөхпүтүнэн тылга үлэли хаалбыт ийэ олорор. Аллараа, үктэл тэллэһэр, умуллубакка умайар сулус аттыгар саллаат кааската ууруллубут. Икки кынаатыгар санныыччы түспүт знамяларга үстүү бойобуой орденнар барельефтара

бетонунан кутуллан сыһарылыбыттар. Знамялар анныларыгар 4 үрдэтиллибит олоххо Хатырык нэһилиэгиттэн сэриигэ кыттыбыт дьоннор испииһэктэрэ суруллубут.

Кыайы 60 сылыгар олохтоох ОДьКХ үлэһиттэрэ (сал. Васильев) памятникти тимир сыабынан күрүөлээбиттэрэ.

**Сэриигэ кыайыттарга өйдөбүннүк
(Үедэй нэһилиэгэ)**

Пааматынньык Улуу Кыайы 30 сылыгар ананан (1975 с.) тутуллубута.

Автор Лукин А.И. Пааматынньык турар сирэ киэн, үс үүт күрүөнэн эргитиллибит. Сирин иэнэ 2271 квадратнай метр.

6 метрэ усталаах, 6 метрэ үрдүктээх икки Кыайы знамялара тэнитиллибит иэнигэр сэрии кыттылаахтарын

испийхэктэрэ суруллубут. Знамялар ойѳосторугар анал үрдэтингэ бетонунан кутуллубут олоххо санаарѳаан умса көрөн олорор саллаат ийэтэ олорор. Кыайыы 60 сыллаах үбүлүйүгэр нэһилиэнньэттэн үп хомуйан пааматынньыгы тупсаран биэрбиттэрэ.

**Сэрии кыттыылаахтарын ааттара умнуллубат
(Партизан нэһилиэгэ)**

Пааматынньык оскуола уонна Сыннылан Киинин икки ардыгар турар. Бу пааматынньык тутуутун көбүлээн онотторбут киһинэн урукку Нам совхоз Партизаннааѳы отделениятын биллиилээх управляющайа, сэрии кыттыылааѳа Василий Андреевич Яковлев буолар. Саѳалааһын олоххо кириитин тэрийээччитинэн Партизан 8 кылаастаах оскуолатын историяѳа учуутала Намна

Гражданскай сэрии историятыгар аналлаах бастакы музейы тэрийээччи, педагогическай үлэ ветерана, сэрии кыттыылааѳа Семен Никонович Стручков буолбута. Памятник тутуутун Саха АССР үтүөлээх тутааччыта, Үлэ Кыһыл Знамята орден кавалера Михаил Иннокентьевич Собакин салайбыта. Кыайыы 30 сыллаах үбүлүйүн көрсө пааматынньык аһыллыбыта.

1995 сыллаахха олохтоох ыччаттар пааматынньыгы тупсаран онорбуттара.

2005 сыллаахха оскуола кыраайы үөрэтээччилэрин көрдөөһүннэринэн биллибитинэн нэһилиэктэн 71 киһи сэриигэ кыттыбыт, олортон 40 киһи сэрии толоонугар геройдуу охтубуттар. Пааматынньыкка 6 сэрии актыбынай кыттыылаахтара, орденнаах байыастар Баишев Петр Гаврильевич, Колесов Миахил Гаврильевич, Колесов Миахил Васильевич, Петров Феодосий Васильевич, Рыкунов Федор Иванович, Сысолатин Николай Григорьевич, Ядреев

Николай Иннокентьевич ааттара ойуччу бэлиэтэнэн суруллубуттар.

Кыайы мемориала
(I Хомустаах нэһилиэгэ)

Пааматынньык Кыайы 30 сылыгар ананан тутулубута (1975 с.). Пааматынньык хас да төгүл санардыллыбыта. Билигин кини турар кизир сирэ бөҕө күрүөнэн бүтэйдэнэн турар. Пааматынньык бастакы автора Лукин А.И. Бастакы тутуутун оччотооҕу нэһилиэк сэбиэтин бэрэссэдээтэлэ Новгородова Татьяна Васильевна салайбыта. Тутуу матырыяаны булууга, миэстэтигэр тириэрдингэ бастакыттан да, кэнники да тупсаран онорууга оччотооҕу “Нам” совхоз директора Алексеев Дмитрий Федотович, прораб Прокопьев Афанасий Игнатьевич көмөлөспүттэр. Пааматынньыгы бэйэтин тутуутун сэрии ветерана Николаев Иван Гаврильевич салайбыта. Кинини кытта Николай Николаевич Степанов, учуутал Егор Леонтьевич Ощепков үлэлээбиттэр.

Мемориал ортотугар үрдүк стела туруоруллубут. Икки өртүгэр түүрт муннуктаах бетон үрдүк истиэнэлэр туруоруллубуттар. Манна ойо быһыллан сэриигэ кыттыбыт дьоннор бары испииһэк быһытынан киллэриллибиттэр. Атын сирдэргэ сэриигэ өлбүт эрэ дьон испииһэтин киллэрээчилэр. Манна барыларын киллэрбиттэр уонна тыыннаах кэлбиттэр испииһэк кэннигэр суруллубуттар, өллөхтөрүнэ арааспанналарын хараардан иһэллэр. 1951 сыллаахха Таастаах нэһилиэтин үс холхуоһун (Тельман аатынан, “Кыһыл Таастаах”, “Өктөөп уота”) I Хомустаах нэһилиэтин Жданов аатынан холхуоһугар холбообуттара. Кэнники алта, сэттэ уонус сыллардаахха Таастаах нэһилиэгэ, дьоно барыта кини сиргэ I Хомустаахха, Партизанна көһөн киирэннэр, сүппүтэ. Ол иһин бу нэһилиэк сорох сэриигэ кыттыбыт дьонноро бу

пааматынньыкка киллэриллэн суруллубуттар.

1995 сыллаахха пааматынньык тупсарыллан оноһуллубут. Үлэни нэһилиэк дьаһалтатын баһылыга Николай Христофорович Горохов салайан ыппыт. Тупсаран оноруу бырайыагын Саха Республикатын үтүөлээх архитектора Иннокентий Алексеевич Слепцов онорбут. Тупсаран онорууга сэрии ветерана Константин Константинович Бурнашев уолунаан Александрдын үлэлээбиттэр. Бетону кутуу үлэтигэр Федор Николаевич Сысолятин, Аркадий Трифонович Данилов сылдыбыттар. Умуллубат уот миэстэтин олохтоох маастар Михаил Михайлович Кривошапкин электричествонан сизтэн иһэрдибит. Пааматынньык тула үүнэн тахсыбыт мастары олордууну биология учуутала Елена Васильевна Колесова салайбыт.

2005 сылга пааматынньыгы тупсарыга нэһилиэнньэттэн 18 тыһ. солк. хомуллан ороскуоттаммыт. Пааматынньык турар сирэ 31х19 м. иэннээх, үүт күрүөнөн төгүрүтүллүбүт.

2005 сыллаах үөрэтии түмүгүнэн бу нэһилиэктэн 262 киһи сэриигэ ынырыллыбыт, олортон 96 киһи онно өлбүт, 66 киһи тыыннаах төннөн дойдутун булбут.

Бу пааматынньык тутулла илигинэ 1955 сыллаахха нэһилиэк сэбиэтин бэрэссэдээтэлэ Сысолятин Николай Григорьевич мас пааматынньыгы урукку кулууп дьэтин ойвоһугар сэрии кыттыылааҕа мас ууһа Колесов Иван Николаевичынан онотторбута турар. Олохтоохтор уус киһи сиздэрэйдик онорбут тутуутун харыстаан, кэриэстээн алдыаппакка көрөн-харайан туруораллар.

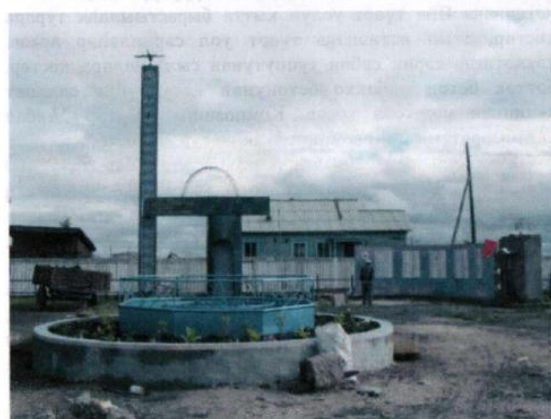
Кыайы пааматынньыга
(Салбан нэһилиэгэ)

Кыайы 30 сылыгар анаан, биэр дойдулаахтара, Хамаҕатта орто оскуолатын учуутала, сэрии кытгылааҕа Николай Гаврильевич Новгородов этии киллэринитинэн 1974 сыллаахха тутулан бүппүтэ. Пааматынньык бырайыагың Саха Өрөспүүбүлүкэтин норуодунай хуодоһунньуга Эллэй Семенович Сивцев онорбута. Тутуутун Николай Семенович Семенов (Курууска) биригээдэтэ онорбут. Тутуу матырыяалын булууга “Нам” совхоз салалтата көмөлөспүт. Бастаан пааматынньык Знамя көрүннээх оноһуллубут. Кэнники нэһилиэк биэр мындыр олохтооҕо Макар Николаевич Жирков 4 билиитэни икки өртүгэр эбэн биэрбит. куруутун умайар уот сиригэр анаан бетонунан сулус кутуллубут.

2005 сыллаахха көрдөөһүн үлэ түмүгүнэн Салбантан сэриигэ 96 киһи барбытыттан 44 буйун сэриигэ охтубут, 52 киһи сэрии кэнниттэн тыыннаах дойдуларыгар эргилибиттэр.

Кыайы скверэ
(Аппааны бөһүөлөгэ)

Нэһилиэк салалтата, баһылык Слепцов Юрий Иннокентьевич, кыайы 60 сыллаах үбүлүүйүгэр анаан олус кэрэхсэллээх мемориалы туттарбыта. Бу иннинэ скульптор Лукин А.И. 1965 сыллаахха онорбут пааматынньыгың чаастарын көһөрөн сана сиргэ саналы бырайыактаан, сана композицияны сааһылаан оноһулунна. Сана бырайыак автора Моисей Павлович Васильев. Сквер киэн сири хабар. Ортотугар араас өннөөх таастарынан хомуллан оноһуллубут фонтан үлэлиир. Пааматынньык инники күөнүгэр арка аан үрдүгэр “Мин мантан сэриигэ барбытым, бар-дьонум алгыһын ыламын” диэн суруктаах. Арка анар атаҕа 5 миэтирэ үрдүктээх сахалы ойуулаах, ол үрдүнэн Нам улуунун дьоно сүгүрүйэр маанылаах көтөрдөрө куба кырыа көтөн иһэр. Арҕаа диэки өртүгэр бетон истиэнэлэргэ сэрии кытгылаахтарын испииһэктэрэ

суруллубут. Салгыы биир дьэ кэргэнтэн сэриигэ баран хорсундук сэриилэнэ сылдьан өлбүт 4 быраатты Марковтарга аналлаах композиция туруоруллубут. Бетон истиэнэҕэ Ийэ түөрт уолун кытта бырастыылаһа турара көстөр, атын истиэнэҕэ түөрт уол сэриилэнэр армия кэккэтигэр сэрии сэбин туппутунан сылдьаллара көстөр, бэттэх бетон олбоххо бетонунан кутуллубут саллаат дьиппиэн мөссүөнэ турар. Композиция үрдүгэр “Албан аат быраатты Марковтарга” диэн сурук көстөр.

Бу сквер тутулуутугар, оноһуутугар барыта 28600 солкуобай нэһилиэнньэттэн уонна көмөлөһөөччүлэртэн (спонсордартан) хомуллан ороскуоттаммыта. Ордук улахан көмөнү биир дойдулаахтара Никифоров А.Т. (100 тыһ.солк.), Марков Г.Г. (7 тыһ.солк.) онорбуттара.

2005 сыллаахха биллибитинэн 284 киһи бу нэһилиэктэн сэриигэ кыттыбыта, 180 киһи сэрии толоонугар охтубут, 84 эрэ киһи тыыннаах төннүбүтэ биллэр. Бу үлэни тэрийингэ олохтоох ветераннар сэбиэттэрэ (бэрэссэд. Рожина Е.П.) көдьүүстээх үлэни ытыспытара.

Кыайы мемориала (Хамаҕатта нэһилиэгэ)

Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу Кыайы кыттыылаахтарыгар аналлаах мемориальной комплекс хаста да төхтөрүйэн санардылынна, эбилиннэ. Пааматыннык бастаан 3 метра үрлүктээх саллаат мөссүөнүн быһыытынан бетонунан кутуллан Хамаҕатта орто оскуолатын собуруулуу илин өртүгэр соботовун турбута. Бу пааматыннык авторынан уонна толорооччутунан Нам улуунугар сэрии кыттыылаахтарын ааттарын үйэтитиингэ үгүс сыратын, айар дьобурун биэрбит, скульптор быһыытынан республикаҕа киэнник биллибит, сэрии кыттыылааҕа Лукин А.И. этэ. Пааматыннык 1965 с. Кыайы 20 сылыгар ананан тутуллубута, киниэхэ совхоз сатабыллаах механизатора

Ион Михайлович Григорьев тутан-хабан, сүгэн-көтөбөн көмөлөспүтэ. Онтон билинни миэстэтигэр, оскуола, кулууп, спортивной зад икки ардыларыгар 1985 сыллаахха көһөрүллэн, сүүрбэччэ сыл турбут “саллаат” абырактанан, тупсарыллан сана миэстэҕэ кэлэн турбута. Пааматыннык Кыайы үбүлүүһүгэр ананан сана бырайыагынан сангардыллан оноһуллубута. Бырайыак автора хамаҕатталаар бэйэлэрин биир улахан патриоттара, дэгиттэр талааннаах уоллара Александр Григорьевич Дунаев. Пааматынныгы тутан, онорон таһаарыга бэйэтин дьобурдаах табаарыстарын уруһуй, уһуйаан учуутала Александр Гаврильевич Касьяновы, тутааччы-архитектор үөрөхтөөх Петр Петрович Полищикову көмөлөһүннэритэ. Бу 5,5 миэтирэ үрдүктээх, үйэлээх буоллун диэн 2 миэтирэ дириннээх тимир-бетон олбохтоох Кыайы символа буолбут сүгкэннээх улахан сулус тимир арматураҕа тирэнэн кутуллан тахсара элбэх сыраны ылбытын сэрийнээх эрэ сөп. Сулус инники күөнүгэр анал пилиитэлэргэ 146 сэрии буйуттарын ааттара суураллыбат суругунан суруллан тураллар. Олортон 80 эрэ киһи тыыннаах дойдуларын булбуттара, билигин тарбахха баттанар ахсааннаахтара

хаалан ол удаһыннаах сыллар туоһулара буолан эдэр көлүнэҕэ холобур буолаллар.

2005 сыллаахха, Мемориал салгытын быһытынан, тыл ветераннарыгар анаан Александр Григорьевич аны бөҕө-таҕа көрүннээх үлэ символа өтүйэ уонна сирпэ уобарастаммыт көрүнүн олохтоох ыччаттары көмөлөһүннэрэн бетонтан кутан таһаарда, сирэй өртүгэр 400 тыл ветераннарын ааттарын суруйда. Мемориал Кыайы 65 сыллаах үбүлүөйүн көрсө сыллата эбиллэр, тупсарыллар дьылбалааһын этэллэр.

Гражданский уонна Аҕа дойду
көмүскэлин иһин сэриилэргэ өлбүт
буйуннарга аналлаах өйдөбүннүк
(Арбын сэлиэнньэтэ)

Пааматынньык 1973 сыллаахха балаһан ыйыгар Арбын сэбиэтин уонна Көбөкөн совхоз Арбыннаағы отделениятын управляющайа, Өктөөбүрүскэй Өрөбүлүүссүйэ уордьан хабалыара, сэри аҕыбынай кыттылааһа Иннокентий Николаевич Иванов көбүлээһиннэринэн уонна быһаччы дьаһалынан тутуллубута. Пааматынньык автора Лукин А.И. Үлэни автор бэйэтэ салайбыта. Саха АССР үтүөлээх учуутала Степан Гаврильевич Кириллин бэйэтин учуутал уолаттарынаан Алексейдын уонна Степалын үлэлээн пааматынньыгы туппуттара.

Пааматынньык киэн күрүөнэн (1568 кв.м.) төгүрүтүллүбүт, ортогугар сайынын араас дьэрэкээн ойуулаах хонуу сибэккитин ортогугар турар. Бетонунан кутуллан оноһуллубут пааматынньык 3,5 метр үрдүктээх, кэлэр үбүлүөйдэргэ салгы тупсарыллар аналлаах турар.

Кыайыт саллаат пааматынньыга
(Бөтүн нэһилиэгэ)

Пааматынньыгы биир дойдулаахтара скульптор Лукин А.И. 1970 сыллаахха онорбута. Пааматынньык оноһуллуутугар сэри ветерана, партия оройуоннаағы комитетын эһиэттээх үлэһитэ Дмитрий Гаврильевич Дураев нэһилиэнньэттэн үп хомуллуутугар көх-нэм буолан олохтоох салалтаҕа көмөлөспүтэ, хонтуруолласпыта. Бастаан “Кыайыт саллаат” кулууп иннигэр турбута. Кэнники нэһилиэк дьаһалтатын салайааччыта Тит Ефремович Сивцев уонна Хатын Ары совхоз парткомун секретара Илья Гаврильевич Лукин көбүлээһиннэринэн икки дэриэбинэ икки ардыларынаағы үрэх үрдүк биэрэгэр көбөрөн адалан туруорбуттара. Улуу Кыайы 60 сылынан сибээстээн нэһилиэк дьаһалтатын баһылыга Петр Романович Михайлов салайытынан, тэрээһининэн пааматынньык санардыллыбыта, эбии тутуллубута. Онно барыта 178

тыһ. солк. үп хомуллубута. Анардас биир дойдулаахтара Егор Егорович Лукин 40 тыһ. солк. бу үлэҕэ анаан биэрбитэ. Сэри кыттылаахтарын испиһэгин суураллыбат ньыманан “Ким да умнуллубат, туох да умнуллубат” диэн ааттаан суруйан ыйаабыттара. Манна 169 сэри кыттылаахтарын испиһэҕэ суруллубут, олортон 92 киһи сэри кырыктаах толоонугар хаалбыттар, дойдularыгар 77 киһи төннүбүт.

Таастаах мемориала
(Өргөлөөх сэлиэнньэтэ)

Кыайы 60 сыллаах үбүлүөйүн көрсө урукку Таастаах нэһилиэгиттэн тыннаах хаалбыт сэри, тыыл ветераннарын, нэһилиэк олохтоохторо, ордук краевед, энтузиаст Герасимов Василий Иванович көбүлээһиннэринэн уонна урукку Таастаах нэһилиэгэр үөскээбит, олорбут ветераннартан

уонна олохтоохторгон үп хомуйан оноһуллубута. Памятныгы Герасимов В.И. эскиһигэр олоһуран скульптордар Огонеров Николай Дмитриевич, Максимов Григорий Реворьевич ситэри проектаан оморбуттара. Эбии мемориалы ситэрэн биэрэрдии, бу нэһилиэгтэн төрүттээх удьуор-уус ыччаттар, алта уолуттан түөрт уолун биир күн сэриигэ атаарбыт, олортон биир уолун сэриигэ сүтэрбит эбэлэрин, Аанька эмэхсин уобараһын күн диэки илиитин өрө уунан турарын, сиэн уол Николай Иванович Николаев бэйэтин бырааттарынаан суон дүлүнтэн чочуйан оморбут. Бу уобараһы уолаттарын, кэргэттэрин сэриигэ атааран баран Кыайы туһа диэн тонору, ачыктыыры барытын тулуйбут бары күн-күбэй ийэлэргэ анаабыттар. Памятник Мэнэ тааһыгар аналлаах сымара тааһы улуус ветераннарын Советын председателэ, Таастаах нэһилиэгин Бочуоттаах киһитэ Петрова М.В. Покровскайтан үөрэппит уолунаан суруйааччы, Саха республикатын үтүөлээх үлэһитэ, Хаҥалас улууһун Бочуоттаах олохтооҕо Харитонов Павел Николаевич-Ойукунан буларбыта. Ону тиэйэн илдээн суон төгүрүк маһынан охсуу күрүө онорон, ол иһигэр бөһөҥө таастары хомуйан кутан үрдүк олбох онорон туруорбуттара. Ойоҕосторугар тимир истиэнэлэри туруортаан, онно урукку Таастаах нэһилиэгиттэн сэриигэ барбыт дьон испиһэҕэ суруллубут. Барыта билиннитэ 110 сэри кыттылаахтара, 23 киһи үлэ фронугар кыттыбыттар кирибиттэр. Бу испиһэк кыраайы үөрэтээччи Герасимов В.И. сыралаах үлэтинэн уонна биир дойдулаахтар Соловьев П.Е., Прокопьев А.И., Кривошапкин И.З. көмөлөрүнэн оноһуллубута. Памятныгы тупсары, ситэрэн биэри, сэри кыттылаахтарын чуолкайдааһын салҕанан барар.

**Кыайы Знамята
(Харыйалаах сэлиэнньэтэ)**

Бастагы пааматынньыгы Кыайы 30 сылыгар анаан 1975 сыллаахха сэрии кыттылааҕа, нэһилиэк сэбиэтин бэрэссэдээтэлэ Петров Степан Андреевич көүлээһининэн, бэйэтин бырайыагынан Кыайы Знамятын курдук тимиринэн быһан онотторбута. Киниэхэ тимир ууһа Протопопов Иван Васильевич көмөлөспүтэ. 1995 сыллаахха “Кыайы 50 сыла” диин ааттаах памятника эбии тутууну оскуола уруһуйга уонна үлэҕэ учуутала бырайыактаан, Соловьев Михаил Николаевичи, Иванов Николай Николаевичи көмөлөһүннэрэн тимир турбалары иһэрдэн онорбута. 2005 сыллаахха нэһилиэнньэттэн үп хомуллан өссө тупсарыллыбыта. Пааматынньыкка сэриигэ кыттыбыт 143 киһи аата суруллубут, олортон 87 киһи сэриигэ өлбүтэ бэлиэтэммит.

**Гражданской уонна Аҕа дойдуну
көмүскүүр сэриигэ өлбүттэргэ
(Модут сэлиэнньэтэ)**

Пааматынньык 1980 сыллаахха Модут төрүт олохтооҕо, өр сылларга кулууп сэбиэдиссэйинэн үлэлээбит Охлопков Иван Степанович бырайыагынан оноһуллубута. Нэһилиэк сэбиэтин бэрэссэдээтэлэ Василий Макаров пааматынньык оноһуутун тэрийсибитэ. Пааматынньыгы Модут дьоно аһаан олорор эбэлэрэ “Кыйгырыма” күөл үрдүк кырдалыгар туруоруллубута. Билигин көстүүтүнэн 11 кв.м. иэннэх бетон истиэнэ. Пааматынньык 486 кв.м. киэҥнээх тимир күрүүнэн төгүрүтүллүбүт. Кыайы 60 сылыгар пааматынньыгы санардыга нэһилиэнньэттэн 50 тыһынча солкуобайы хомуйан туттубуттар. Пааматынньык кэпсиринэн Модут нэһилиэгиттэн 117 киһи сэриигэ

кыттыбытыттан 56 киһи сэрии хонуутугар хаалбыт, 61 киһи тыннаах дойдуларын булбуттар.

**Үс кырылаахтар үс өргөстөрө
(Кыһыл Дэриэбинэ)**

Саха киһитин өйө-санаата киэҥин, күүһэ-уоҕа модунун чорботон бэлиэтиир буоллахтарына “киһи бэрдэ, саха үс кырылааҕа” диин этээччилэр. Онуоха олобуран Саха Республикатын народнай художнига Эллэй Сивцев бэйэтин биир дойдулаахтарын үс көлүөнэ дьоннорун ааттарын үйэтитэр инниттэн үс кырылаах үс өргөһүнэн уобарастаан, пааматынньык бырайыагын бэйэтэ онорон, үлэни бэйэтинэн кэтээн туттарбыта. Бу пааматынньыгы Нам улуухугар эрэ буолбакка республикаҕа да суох, дьиннээх сахалыы дууһалаах пааматынньык быһытынан искусствонун сыаналааччылар билинэллэр. Пааматынньык Кыайы 30

сылыгар анаан тутуллубута. Пааматынньык үлэтин салайааччынан Россия үтүөлээх рационализатора Сивцев Наум Наумович уонна киниэхэ көмөлөһөөччүнэн Ленин уордьаннаах биллиилээх механизатор Лев Львович Левин, профсоюз бэрэссэдээтэлэ Михаил Николаевич Охлопков буолбуттара. Кинилэргэ пааматынньык тутуутугар анаан тэриллибит хамыһыйа чилиэттэрэ бары көхтөөхтүк көмөлөспүттэр. Тутууга наадалаах матырыйаалы булууга ороскуоттанар үбү нэһилиэнньэ муньабын ураабын быһыытынан Кыһыл Дэриэбинэ биригээдэтин дьонуттан хомуйбуттар. Пааматынньык үс кырыылаах үс өргөстөн турар, олоҕо ортолоругар оҕолорун сүтэрбит ийэ бүк түһэн санааргы олоҕор. Бастакы өргөс көңүл олох иһин 1920-1924 сылларга Гражданскай сэрии бириэмэтигэр өлбүт буойуттарга, иккис өргөс Аҕа дойду сэриитигэр төннүбэтэх буойуттарга, үһүс өргөс сэрииттэн ордон кэлэн баран норуот хаһаайыстыбатын чөлүгэр түһэриигэ үлэли иһэн өлбүттэргэ анаммыттар. Ити өргөстөргө дьоннор ааттара

суруллан турар. Бу элбэх матырыйаал ороскуоттаах, киэн үлэлээх пааматынньык тутуутугар Кыһыл Дэриэбинэ олохтоохторо, мантан төрүттээх дьоннор актыбынайдык көмөлөспүттэрэ. Саамай элбэх үбү физико-математическай наука кандидата, университет преподавателэ Сивцев Данил Михайлович биэрбит, Намнаабы СКТУ-2 директора Сивцев Михаил Алексеевич элбэх үөрэнээччи кыттыылаах суботунньуктары тэрийбит. Пааматынньык тутуута 1975 сыл кулун тутар ый 19 күнүттэн сағаланан баран ыам ыйын 9 күнүгэр бүтэн аһыллыбыта.

Аҕа дойду көмүскэлигэр барбыттарга (Граф Биэрэгэ)

Кыайы 55 сылынан сибээстээн сэрии кыттыылаахтарыгар анаан Граф Биэрэгинээҕи профессиональнай лицей маастара Оконешников Тимофей Яковлевич бырайыагынан пааматынньык тутуллубута. Пааматынньык тутуллуутугар сэрии кыттыылааҕа Мальцев Петр Васильевич салалтатынан лицей маастардара, учууталлара Хачиров В.И., Гундарев А.М., Баишев И.И., Колесов Е.Е., Федоров А.А., Сметанин Т.С., Габышев А.С. онтон да атыттар көхтөөхтүк кыттан үлэлээбиттэрэ. Буор, гравий таһан сыыр үрдүгэр үрдэл онорбуттара. Түөрт суон тими́р турбалары кэккэлэһиннэри туруору тутан баран, тими́рдэри иһэрдэн холботолоон үрдүк стела онорбуттара, үрдүгэр сулус туруорбуттара. Турбалар үрдүлэрин кэтит халыҥ ылтаһынынан төгүрүччү иилии эргитэн баран онно “Уехавшим на защиту Родины” диэн суруктаабыттара. Аллара “1941-1945” диэн улахан кээмэйдээх сыппаралары иһэрдиттэрэ. Стела тулатын урукку борокуоттар дьаакырдарын суон сыаптарынан төгүрүччү эргийбиттэрэ. Пааматынньыгы барытын киэргэтиилээх тими́р күрүөнэн эргиппиттэрэ. Сэрии сылларын устатыгар сайынны хомуурдарга түбэспит

саллааттар бу Граф Биэрэгиттэн айанна турбуттара, олортон үгүс киһи төннүбэтэхтэрэ. Олор кэриэстэригэр бу өйдөбүннүк пааматынньык манна туруоруллубута.

Бу пааматынньыктар Нам улууһун дьоно-сэргэтэ ытктыыр, харыстыыр сирдэрэ, куруутун олохтоохторунан, ыччаттарынан көрүллэ-харайылла турар Ытык миэстэнэн буолаллар.

МЫРААН ААРТЫКТАРА - НЭҢИЛИЭК ЫТЫК СИРДЭРЭ

Ытык сирдэргэ сүгүрүйүү

Нам сиригэр хас нэһилиэк аайы алааска олохтоохтор Дойду сиригэр, ол эбэтэр Өлүөнэ өрүс хочотугар киирэллэригэр мыраан аартыгынан түһэн кэлэллэрэ. Урукку кэмнэ, ханнык да тыраактар суох кэмигэр, айылҕа бэйэтэ солообут аппаларын устун эрийэ-буруйа, сааскы уу тоҕута суурайбыт аппаларын-дыаппаларын тумнан аҕыс айдаанынан, сэрэнэн-сэрбэнэн дойдуну булаллара. Айылҕа оҕолоро ол иһин хас быраан аартыгын түһүүлэригэр, дабайыларыгар анаан-минээн тохтоон көлөлөрүн уоскутан, сир-туом толорон, аартык иччититтэн (анал) маска бэлэх-туһах хаалларан ааттаһан, сири-уоту аһатан, сыт таһааран аччыланан баран суолга туруналлара. Ол иһин мыраантан түһүү, тахсыы аартыктара нэһилиэк Ытык сиринэн буолара.

Бу аартыктарга сынньанан ааһар олохтору, бөҕү-сабы хомуйан уматарга анаан тимир буочукалары, бэлэх тигэр аналлаах сэргэлэри туруоруохха, аартык историятын кэпсиир, аатын туоһулуур суруктары кэлээччи-барааччы дьонго, ыччакка анаан суруйуохха, көстөр сиргэ ыйыахха.

Манньык ис хоһоонноох кэпсэтиини краеведтар уонна кыраайы үөрэтэр музей аатыттан таһаарбыппыт хаһыс да

сыла буолла.

Ол эрээри улуус уонтан тахса аартыктаах нэһиликтэриттэн икки эрэ аартык киһи сэргиир оноһуулаахтар. Ол биллэр “Үс сэргэ” диэн Дьокуускай куораттан Намга кэлэр, эбэтэр Намтан, Эксиэли хочотуттан Туймаада Эбэ хотунна айанныыр аартык. Бу аартык бүтэһигин Улуу Кыайыы 60 сыллаах үбүлүүн көрсө I Хомустаахтар Ил Түмэннэ депутат уоллара Ньургун Тимофеев үбүлээн хайа үрдүттэн Улуу хочону анаарар анал сири уус табаарыстарынан онотторбута. Бу билигин улуус дьонун-сэргэтин биир Ытык сиринэн аатырар, дьонуннаах ыалдыттары айах тутан, уот оттон, сыт таһааран арчылаан көрсөр сирбит буолла.

Аартыктары Ытык сирдэринэн бэлиэтээн туран сир-туом толорор миэстэлэри онно туруоруохха диэн хас да сыл хаһыакка суруйбутум, нэһилиэк баһылыктарын кытта кэпсэпитим. Ол эрээри I Хомустаахтар кэннилэриттэн улуус биир сүрүн аартыгын Искра нэһилиэгин урукку баһылыга Ядреев В.В. эрэ оноттордо.

Бу аартык аҕыйах сыл суоппардар мас тиэнэллэригэр бэриллэр талоннарын бэрэбиэркэлиир “дуоһунастаах” Санников диэн кэлии киһи аҕыйах сыл олоро сылдыбыт. Ол суоппардар аһыы астаах-үөллээх, үнэр-сүктэр киһилэригэр кубулуйан аартык дьиннээх аатын кытта уларыттарбыт. Биһиги краеведтар олохтоох сааһырбыт дьону кытта кэпсэтэн, туруорсан аартык былыргы аатын төннөртөрбүппүт. Искра сааһырбыт олохтоохтору, эдэр дьон мустан сэргэ туруоран, сынньанар олох онорон, бөх уматар тимир улахан баах туруоран биир үтүө күн сир-туом толорон былыргы аатын төнүннэрибиттэрэ. Сэргэлэри, ааты суруйууну уус уолларынан Анатолий Корякинан онотторбуттара.

Бу “Сиэникий” аартыгынан Таастаах, Салбан нэһиликтэрин олохтоохтору эрэ буолбакка айылҕа гаһын үһүс утаһын туттааччылар, Кэбээйи, Горнай улууһун дьонно элбэхтик сылдыар, тохтоон ааһар, сүгүрүйэр сирдэрэ.

Ити курдук улуус атын нәһиликтәрэ аартыктарын
бәлиэтиир, ыраастык тутар дыһаллары ыллалара буоллар
ыччаттарга сахалыы өйү-санааны инэриигэ, айылҕаны
харыстааһынна, өбүгэлэрин өйдөбүллэрин
араначчылааһынна төһүү буолуох этэ.

АРЧЫЛЫЫР КУБАЛААХ, АЛГЫСТААХ НАМ СИРЭ

Ю.Потапов тыллара, Л.Евсеева мел.

Энсиллэр сүүрүктээх Элиэнэ эбэбит
Арҕаангы илинни кытыла кизэркэйэр
Олоххо эрэллээх кэхтибэт кэскилбит
Кэрэттэн кэрэҕэ ыраахха угуйар

Өн буордаах хочолор, үрэхтэр, алаастар
Сахабыт дойдутун соргулаах сороҕо
Бу миэнэ, биһиэнэ! Олонхо дойдута
Арчылыыр кубалаах, алгыстаах Нам сирэ.

Түөрэхпит олобрут, үс куппут кыттыспыт
Сахалыын, омукутун бу сири таптааммыт
Ааспыты атааран, кэлэри кэрэхсээн
Өркөн өй күүһүнэн дьолбутун түстүүбүт

Өн буордаах хочолор, үрэхтэр, алаастар
Сахабыт дойдутун соргулаах сороҕо
Бу миэнэ, биһиэнэ! Олонхо дойдута
Арчылыыр кубалаах, алгыстаах Нам сирэ.

Ким манна төрөөбүт, ким манна үөскээбит
Тахсар күн суһумун уруйдуу көрүстүн.
Кылыһах кыттыспыт хомуһун тыһатан
Өрөгөй ырыатын үрдүктүк көтүттүн

Өн буордаах хочолор, үрэхтэр, алаастар
Сахабыт дойдутун соргулаах сороҕо
Бу миэнэ, биһиэнэ! Олонхо дойдута
Арчылыыр кубалаах, алгыстаах Нам сирэ.

ЫТЫК СЫЛГЫ КЭРЭБЭ

Тохсус халлаан
Томтойор туонатыгар
Туоллан олорор
Үрүг Аар тойон
Айы аймах аналын
Араначчылыр санааттан,
Алабаркаан харахтаах,
Чөрөгөркөөн кулѳаахтаах,
Тартабаркаан таныылаах,
Өрөкүйэр көбүллээх,
Кэдэгэркээн систээх,
Ласпабаркаан самыылаах,
Ханаластай былчыннаах,
Оночо куйаар кутуруктаах
Соноѳосчоон оѳотун
Үһүс халлаанна
Улууутуйан олорор
Дьөһөгөй айытыттан
Көрдөһөн ылан
Көхсүтэн көтөстөөн,
Арѳаһыттан тэһиниһээн
Кыыдааннаах кыһыннаах,
Итии куйаас сайыннаах
Орто Аан дойдуга
Саха саарын тойонно
Үс саханы үксэт,
Түөрт саханы төлкөлөө диэн
Түһэрбитин туһунан
Тойуктарга туойулар

Үһүээннэргэ үөтүллэр.
Ол сахтан саѳалаан
Дьөһөгөй оѳото
Күүстээх күөннээх
Көлүллэр көлө,
Аѳыс адаар мүһэлээх
Мииниллэр минэ буолбут.
Саталаах саналаах
Саргылаах санаалаах
Саха саарыннарын
Уохтаах кымыһынан
Утахтарын ханнарбыт
Тахсыылаах кымыһынан
Таѳылларын көбүппүт
Эмис этинэн
Эмсэхтэтэ оонньообут.
Сыллар күннэр ааһан
Сылгы сайдар ырата
Кэхтэр кэмэ кэллэһинэ,
Аартык суолун арийан
Анаан айан түһэрбит
Айыылартан ааттаһан
Сизэри-туому толорон
Көччүйэр көнүл дуолга
Ытык сылгыны ыттан
Дьөһөгөй оѳотун дэлэтэр
Дьалын үгэс баара.
Үс кэрдиистээх
Тойон сэргэ тула
Үс тоѳус хахыйахтан
Сэтир олох олбохтоон
Кулѳаахтаах сэлэбэ
Кыллаах саараѳаска
Көөнньөр кымыс кутан
Кутуруктаах хамыйахха
Кыракый дуораан баайан

Тобус суоллаах чороону,
Үс суоллаах матаарчабы
Тулалы туруоран
Үөһэттэн өтөрү көрөр
Үс бастаах Өксөкүнү
Хара Суорун бөтөһө
Хаалаахтыр хара суору
Үстүү түүнү курдат
Үөтэр күтүр өтөнү
Мас эмэгэт туруоран
Сэттэ хаардаах
Саһыл кэрэ атыры
Кыһыл сукуна кыбытыылаах
Суларынан сулардаан,
Кыл таналай тигиилээх
Көнтөһүнэн көнтөстөөн
Тойон сэргэ кэрдийһигэр
Туомтуу баайан туруоран
Төрүүр сылгы төрдүн
Үс үйэ тухары
Үөскэтэ турдун диэн
Кылыгырас кыһааннаах
Хобо-чуораан добуһуоллаах
Хомуһуннаах үрүн ойуун
Хонон-өрөөн кыран
Дүнгүрүнэн дьүһүйэн
Үнэн-сүктэн көрдөһөн
Ытык дабатан
Үөскүлэн үөрү кытыаран
Киэн куйаар дуолга
Кыйдыллара эбитэ үһү.
Ол бэйэлээх Ытык сылгыны
Төгүрүк сылга иккитэ —
Сааскы халлаан иэйинитэ
Кулун төрүүр үөрүүтэ,
От-мас ситиитэ

Самаан кымыс кыынньыта
Үптээх ампаар долбургар
Үтүмэн кэмнэ ууруллар
Алгыстаах дьабыл быатынан
Тойон сэргэ туонугар
Ытык дьонун атыры
Туомтуу баайан туруоран
Көнүл кэтит көксүгэр
Үрүн илгэни ибиирэн
Арчылаан албаан аһарар
Аналын толорор эбиттэр.
Кини диэтэх бэйэлээх
Сэлээһини билбэтэх
Силэл-кутуруга субуллаан
Көлүллэри көрбөккө
Миниллэри билбөккө
Көнүл дуолга көччүйэн
Көһө-уоҕа күөттэнэн
Кулунчугу дэлэтэн
Үөртэн-үөр үөскэтэн
Алгыстаах аналын
Айыыларга толорон
Аарыма сааһа аабыллан
Айбыт ийэ дайдытыттан
Арахсар саҕа ааннаатабына
Айылбаҕа хараттарар
Аналлаах эбит.
Этэ-сиинэ эмэхсийэн
Ийэ буорга ингэр
Итэбэллээх эбит.
Алаас куула тыатыгар
Аарыма чигиэн тиитигэр
Аллараа төргүү мутугар
Ытык сылгы төбөтүн
Кубарыйа куурбут чөмчөкөтүн
Кэриэс кэрэх онорон

Ытыгылыыр эбиттэр.
Ытык сылгы кэрэжэ
Тонолуппакка одуулуурун
Кэлэр-барар хара дьайдар
Куоталаһан кыайбакка
Толлон тумнар эбиттэр.
Ытык сылгы кэрэжэ
Араначчылыыр анала
Алгыс төрдө буолан
Үйэлэри унуордуур.

Тыллары быһаары

Табылларын көбүппүт - имэңи киллэрбит.
Дьалын - илбис, оро күүрүү, омуу.
Сэтир (сэксэ) - мас лабаатын мунньан оңоһулар тэллэх (олбох).
Кулбаахтаах сэлэ - икки бағана (сөргө) ыккардыгар чиккэччи тардыллар кулун баайар быа.
Кыллаах саараҕас - саар ығас, улахан туюс ығас.
Кутуруктаах хамыйах - уһун уктаах мас куопсук.
Кыракый дуораан - кыракый чуораан.
Матаарчах - туруору эркиннээх мас иһит.
Ытык дабаты - ойуун үһээнэңи иччилэргэ аһаммыт ытык сүһүгүн утаарар туюма.
Үптээх ампаар - баай ыал баайын уураһ улахан ампаара.

ИНСТРУКЦИЯ

для определения культовых природно-исторических памятников (объектов) улуса (района)

Работа по выявлению, учету и изучению объектов культовых природно-исторических памятников улуса (района) проводится в соответствии с Концепцией ООН об охране всемирного культурного и природного наследия (1972 г.) и с ФЗ-73 "Об объектах культурного наследия (памятниках истории и культуры) народов РФ", ФЗ "Об особо охраняемых природных территориях", Закона РС(Я) "Об особо охраняемых природных территориях".

Под культурными природно-историческими памятниками подразумеваются сакральные места, признаваемые местным населением как священные. "ытык сирдэрэ":

1. Места, связанные с важными историческими событиями в жизни народа, его культуры и быта;
2. Места, связанные с жизнью замечательных людей (мемориальные территории, подворья);
3. Места, связанные с духовными ценностями народа, отраженные в его мифопоэтической памяти и фольклорном наследии;
4. Достопримечательные места (творения, созданные человеком) и места бытования народных художественных промыслов;
5. Археологические памятники (стоянки, поселения, погребения, наскальные рисунки и т.д.);
6. Места религиозного почитания для совершения обрядов в честь божеств айыы и поклонения духам природы и т.д.;
7. Священные природные объекты (горы, деревья, аласы, озера, перевалы, ущелья, долины, водопады, холмы, сопки, река, море и т.д.);
8. Ритуальные постройки (церкви, часовни, родовые святилища, места расположения кэрэх, куочай, места захоронения выдающихся людей и т.д.);
9. Родовые святилища и охраняемые ландшафты (улуу

туолбэлэр - долины рек, аласы, озера, лесные массивы, горы), овеянные легендами и мифами как священные или имеющие эстетическую, хозяйственную, историческую ценность;

10. Памятники природы - редкие или уникальные природные объекты, созданные физическими и биологическими образованиями и имеющие экологическую, научную, историческую и культурную ценность;

11. Ареалы расселения редких видов животных и растений;

12. Природные достопримечательные места и зоны редкой природной красоты;

13. Культовые придорожные знаки (утесы, придорожные постройки...) на перевалах, переправах, и т.д., овеянные легендами о духах, покровителях и "хозяевах" местности;

Критерии определения природной и культурной ценности наследия:

1. Свидетельство конкретного проявления культа в виде легенд, мифов, документов.

2. Сакральность (священность, сохраняемая в памяти людей, особое отношение)

3. Подлинность (достоверность) объекта

4. Памятники материальной и творческой деятельности людей (различные сооружения, ставшие местом почитания)

5. Памятники природы, овеянные культовым поклонением.

6. Сакральные природные объекты - почитаемые среди местного населения элементы ландшафта (деревья, ключи, скалы, холмы и др.), являющиеся местами поклонения, отправления обрядов и одновременно элементами культурного наследия этносов.

7. Объект существует более 40 лет в исторической памяти местного населения или создан и признан в пределах этого срока.

по сохранению и восстановлению культовых природно-исторических памятников улуса (района).

Предоставляются следующие материалы о вышеназванных культовых природно-исторических памятниках (ытык сирдэр):

1. Сведения и наименования объекта, его описание (время возникновения или дата создания объекта, дата связанного с ним исторического, экологического или культурного события, сведения о местонахождении объекта, историко-лингвистическая

историческим памятником (с приложением архивного и краеведческого материала и ксерокопий публикаций), план расположения, размеры, дизайн и т.д.);

3. Фотографическое изображение объекта;

4. Карта расположения памятника на территории улуса (района), описание границ территории объекта, сведения о наличии зоны охраны объекта;

5. Сведения о собственнике объекта или пользователя объектом, а также режиме использования земельного участка, в пределах которого располагается объект;

6. Современное состояние памятника и определение объема работ по его восстановлению и использованию его в экологической, хозяйственной, научно-образовательной и туристической практике;

7. Сведения о характере содержания и использования культовых мест (санитарный уход, туризм, виды хозяйственной деятельности на территории объекта и т.д.);

8. Охрана культового объекта, административные, экологические и социальные меры по сохранению и восстановлению природно-культурного наследия;

9. Сведения о культовых природно-исторических памятниках, которым нанесен невосполнимый ущерб;

10. Сводные итоги: оценка и анализ современного состояния культовых мест в улусе (районе), отношение местного населения к ним, меры и результаты по сохранению и восстановлению культовых природно-исторических памятников улуса (района).

Материалы должны быть предоставлены руководителю улусной Ассоциации "Ытык Сирдэр" (Кривошапкин И.З.) для дальнейшего оформления и предоставления Министерству охраны природы РС(Я) и Президиуму Ассоциации "Ытык сирдэр" (Священные места). Они должны подготовить документ для составления Единого государственного реестра "Ытык сирдэр".

Приложение N1
к постановлению Правительства Республики Саха (Якутия)
от 16 августа 2007 г. N361

**Список, включаемых в Единый государственный реестр
объектов культурного наследия (памятников истории и культуры)
Республики Саха (Якутия) объектов культурного наследия
муниципального образования "Намский улус",
подлежащих охране государства как памятника**

N	Наименование памятников и памятных мест	Местонахождение памятников и памятных мест
Памятники истории		
1	Историческое поселение «Атыыр тириитэ - Ыстаарай куорат», где в 1632 г. основан первый Ленский острог стрельцким сотником П.Бекетовым. Здесь установлены обелиск в честь 360-летия вхождения Якутии в состав Российского государства (железобетон, 2002 г.) и «Мэнэ таас» («Камень памяти»), посвященный 370-летию вхождения Якутии в состав Российского государства. Автор Е.Прокпьев, мрамор, гранит, 2002 г.	Участок Воин (Старый город) Хомустахский 2-й наслег
2	Историческое поселение, где располагалась родовая усадьба князя Мыымах(Мамык). XVII век.	Хамагаттинский наслег; местность «Крест Кытыл»
3	Трибуна, сооруженная в 1937 г. в честь 15-летия ЯАССР, где выступил во время национального праздника ысыах П.А.Ойунский.	с.Нам, ул.Октябрьская, парк школы №2
Памятники искусства		
4	Памятник-бюст М.К.Аммосову, политическому и государственному деятелю. Скульптор Н.Садыков, бронза, 1992 г.	с.Нам, ул.Октябрьская, площадь М.К.Аммосова

5	Памятник-бюст И.Е.Винокурову, видному государственному деятелю. Скульптор К.Н.Пшениников, железобетон, 1967 г.	с.Нам, ул.Октябрьская, парк школы №2
6	Памятник-бюст М.К.Аммосову, политическому и государственному деятелю. Скульптор П.А.Захаров, гранит, 1968 г.	п.Хатырык
7	Памятник-бюст видному государственному деятелю И.Е.Винокурову. Скульптор А.И.Лукин, железобетон, 1986 г.	п.Аппаны, Хатын-Арынский наслег
8	Памятник-бюст И.Е.Винокурову, видному государственному деятелю. Скульптор Н.Д.Огонеров, мрамор, 2006 г.	с.Нам, сквер педагогического колледжа

Приложение N2
к постановлению Правительства Республики Саха (Якутия)
от 16 августа 2007 г. N361

Список, включаемых в Единый государственный реестр объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) Республики Саха (Якутия) объектов культурного наследия муниципального образования "Намский улус", подлежащих охране государства как памятника местного (муниципального) значения

№	Наименование памятников и памятных мест	Местонахождение памятников и памятных мест
Памятники истории		
1	Обелиск 15 борцам за власть Советов, погибших в 1921 г. Скульптор А.И.Лукин, железобетон, 1965 г.	с.Нам, сквер «Связь поколений»
2	Мемориальный комплекс погибшим воинам, участникам и сиротам Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Скульптор А.И.Лукин (1965 г.), реставрирован в 1995 г., 2005 г.	с.Нам, ул.Октябрьская, «Сквер Победы», парк школы №2
3	Памятник В.И.Ленину. Скульптор Ф.Семенов, архитектор Н.Кондратьев, гранит, 1992 г.	с.Нам, ул.Октябрьская, пл.Ленина
4	Памятник, посвященный песне военных лет на стихи И.Д.Винокурова-Чагылгана «Хайыбар» («Лыжи»). Скульптор Н.Д.Огонеров, железобетон, стальной лист, латунь, 2005 г.	с.Нам, территория дома-музея И.Д.Винокурова-Чагылгана
5	Памятный знак на стихотворение «Дьахталларга» («Женищинам», 1978 г.) поэта Н.М.Рыкунова, посвященный женщинам-матерям, труженикам тыла Великой Отечественной войны 1941-45 гг.	с.Нам, территория дома-музея И.Д.Винокурова-Чагылгана

Автор А.Шадрин, дерево, 2006 г.

6	Памятный знак «Хотойук», посвященный к произведениям Е.С.Сивцева-Таллан Бурэ. Автор А.Шадрин, дерево, 2005 г.	с.Нам, территория дома-музея И.Д.Винокурова-Чагылгана
7	Могила писателя И.Д.Винокурова-Чагылгана (1914-1952 гг.)	с.Нам, кладбище
8	Могила писателя Н.М.Рыкунова (1936-1995 гг.)	с.Нам, кладбище
9	Памятник погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Скульптор А.И.Лукин, железобетон, 1975 г.	п.Былятах, Едейский наслег
10	Мемориал погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Скульптор А.И.Лукин, железобетон, 1975 г.	с.Кысыл-Сыр, Хомустахский I-й наслег
11	Памятник погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Железобетон, 1975 г.	с.Партизан, Партизанский наслег
12	«Мэнэ таас» («Камень памяти») павшим во время гражданской войны 21 июня 1922 г. Гранит, 1997 г.	с.Никольское, Никольский наслег
13	Памятник бойцам 226 Петроградского полка, участникам гражданской войны в Якутии 1918-1922 гг. скульптор Е.Н.Винокурова, железобетон, 1972 г.	с.Никольское, Никольский наслег
14	Мемориальный комплекс погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Автор А.И.Лукин, 1965 г. Автор реконструкции А.Г.Дугаев, железобетон, 1985, 2005 гг.	с.Крест-Кыгыл, Хамагаттинский наслег
15	Памятник-обелиск участнику Гражданской войны и Великой Отечественной войны 1941-45 гг. М.И.Жиркову.	с.Крест-Кыгыл, Хамагаттинский наслег

- 16 Памятник секретарю комсомольской ячейки Т.Н.Охлопкову-Соттой. Автор А.Г.Дунаев, железобетон, 1982 г. с.Креет-Кытыл, Хамагаттинский наслег
- 17 Могила Т.Н.Охлопкова-Соттой, погибшего в 1922 г. Автор памятника А.Г.Дунаев, железобетон, 1984 г. с.Креет-Кытыл, Хамагаттинский наслег
- 18 Памятный крест, установленный в память погибших в 1876 г. во время урагана. Автор А.Г.Дунаев, бетон, дерево. 2006 г. с.Креет-Кытыл, Хамагаттинский наслег
- 19 Мемориальный комплекс погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Скульптор А.И.Лукин, 1965 г. Автор реконструкции М.П.Васильев, железобетон, 2005 г. с.Аппаны, «Сквер Победы», Хатын-Арынский наслег
- 20 Памятник-бюст И.Е.Винокурову. Скульптор К.Н.Пшеников, железобетон, 1967 г. с.Аппаны, Хатын-Арынский наслег
- 21 Монумент погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. «Саха ус кырыллаахтара». Автор и исполнитель художник-график Э.С.Сивцев, железобетон, 1975 г. с.Кысыл Деревня, Хатын-Арынский наслег
- 22 Памятник погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Автор Т.Я.Оконешников, железобетон, 1985 г. с.Графский берег, Хатын-Арынский наслег
- 23 Мемориал «Солдат Победы» погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. скульптор А.И.Лукин, железобетон, 1970 г. с.Бютяй Юрда, Бетюнский наслег
- 24 Могила И.Я.Мейровича - политического ссыльного, погибшего в 1922 г. с.Бютяй Юрда, Бетюнский наслег, кладбище
- 25 Могила поэта Е.С.Сивцева-Таллан Бурэ (1909-1981 гг.) с.Бютяй Юрда, Бетюнский наслег, кладбище

- 26 Обелиск погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Автор И.С.Охлопков, железобетон, 1980 г. с.Тумул, Модутский наслег
- 27 Мемориал погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Скульптор А.И.Лукин, железобетон, 1982 г. с.Столбы, Хатырыкский наслег
- 28 Памятник-бюст М.К.Аммосову, политическому и государственному деятелю. Скульптор Е.Н.Винокурова, железобетон, 1958 г. с.Столбы, Хатырыкский наслег
- 29 Могила В.Н.Попова-Бочоох (1909-1985), писателя, олонхосута с.Столбы, Хатырыкский наслег
- 30 Памятник погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Скульптор А.И.Лукин, железобетон, 1983 г. с.Булус, Тобинский наслег
- 31 Обелиск погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Железобетон, 1975 г. с.Хатас, Хомустахский 2-й наслег
- 32 Памятник погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Автор С.А.Петров, железобетон, 1975 г. с.Харыялах, Кобяконский наслег
- 33 Памятник погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. скульптор А.И.Лукин, железобетон, 1973 г. с.Сыгыннах, Арбынский наслег
- 34 Памятник погибшим воинам и участникам Великой Отечественной войны 1941-45 гг. скульптор А.Шадрин, железобетон, 2005 г. с.Фрунзе, Фрунзенский наслег
- 35 Дом, в котором жил олонхосут, писатель П.П.Ядрихинский-Бэдьээлэ с.Фрунзе, Фрунзенский наслег
- 36 Могила П.П.Ядрихинского-Бэдьээлэ (1901-1979), писателя, олонхосута с.Фрунзе, Фрунзенский наслег, кладбище
- 37 Могила Е.Г.Охлопкова-Буоратай (1897- с.Фрунзе,

- 1974), писателя, олонхосута Фрунзенский наслег
кладбище
- 38 Памятник погибшим воинам и участникам с.Кюренг-Ат
Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Искровский наслег
Железобетон, 1970 г.
- 39 Памятник погибшим воинам и участникам с.Хонгор-Бие,
Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Салбанский наслег
Автор художник-график Э.С.Сивцев.
Железобетон, 1975
- 40 Мемориал погибшим воинам и участникам с.Ергёлёх,
Великой Отечественной войны 1941-45 гг. Тастахский наслег
Скульптор Н.Огонеров. Железобетон,
дерево, 2003 г.

Достопримечательные, памятные места (Ытык бэлиэ сирдэр)

- 41 Достопримечательная местность, где с.Партизан,
располагалась усадьба рода Кедегей и Партизанский наслег
Муоган, XVI-XVII вв.
- 42 Достопримечательная местность «Ыыс с.Бюгяй Юрдэ,
Булгуньнах», владение основателя улуса Бепонский наслег
старца Нам. Установлен сэргэ «Аар багах». Скульптор Н.Д.Огонеров, 1999 г.
- 43 «Ус сэргэ» - священное место поклонения На горе трассы
долине Энциэли, 1966 г., 1978 г. Авторы «Нам-Якутск»,
реконструкции А.М.Татаринов, Хомустахский 1-ый
А.П.Ушницкий, 2002 г. наслег
- 44 Памятный сэргэ и юрта-балаган на острове Остров «Балаганнаах»,
«Балаганнаах», где в 1897 г. родился Модутский наслег
М.К.Аммосов
- 45 Памятная стена на острове «Аччыгый Остров «Аччыгый
Арыы», где вырос М.К.Аммосов, гранит, Арыы», Хатырковский
1987 г. наслег

Памятники архитектуры

- 46 Мельница, XIX век «Миигээ алааса»,
Хомустахский 2-ой
наслег

ТУҢАНЫЛЛЫБЫТ ЛИТЕРАТУРА

1. НРА-Намский районный архив ф1.ед.хр.96.
2. Якутия. Историко-культурный атлас. С. 288-290.
3. СР КГА ф.44-и.оп.2.дб.8; ф. 44-и.о.1.дб.10.л.1 История церквей Якутии-к.э.н. Николай Попов.
4. СР КГА ф.44.оп.1.дб.84.
5. СР КГА ф.44.оп.1.дб.655,л.5.
6. Яковлев В. Ф. Ытык сир өйдөбүлүн көлүнэ ыччакка.
7. Лазарев И. К. Ытык кэрэ сирдэр тустарынан Саха республикатын сокуоннара.
8. «Ытык сир» Республикаатаабы нуруот айымньытын дьээтэ ыппыт «Ытык сир» диэн конференциятын матырыйааллара.
9. Кривошапкин И. З. «Кэрэ сир кэскиллээх, Ытык сир ыралаах» диэн «Энциэли» хаһыакка тахсыбыт ыстатыйалар хомуурунньуктара.

ИНИНЭЭБИТЭ

Намнар төрүттэрэ.....	5
Нам улууһа (оройуона).....	9
Нам улууһугар православнай итэбэл киириитэ.....	12
Ытык сир ыраалаах, Кэрэ сир кэскиллээх.....	20
Ытык сир өйдөбүлэ.....	22

Төрөөбүт-үөскээбит түүлбэбит -

Нам сирэ сорох Ытык сирдэрин туһунан	
Үс сэргэ.....	23
Партизан Чоһоорко.....	25
Эмээхсин уңуоҕа.....	26
Кириэс Кытыл.....	27
Соттой.....	29
Куочайдаах тиит.....	30
Ойуунускай тырыбыната.....	31
Улуус Ытык сирэ - Ыыс булгунньах.....	33
Көлүнэлэр сибээстэһиилэрин скверэ.....	37
Аммосов болуоссата.....	39

Пааматынньыктар

Кыайы скверэ.....	40
Аҕа дойду сэриитигэр өлбүттэргэ кэриэстэбил мемориала (Хатырык сэлиэнньэтэ).....	42
Сэриигэ Кыайыттарга өйдөбүннүк (Үөдэй нэһилиэгэ).....	43
Сэрии кыттыылаахтарын ааттара умнуллубат (Партизан нэһилиэгэ).....	44
Кыайы мемориала (I Хомустах нэһилиэгэ).....	46
Кыайы пааматынньыга (Салбан нэһилиэгэ).....	48
Кыайы скверэ (Аппааны бөһүөлөгө).....	49
Кыайы мемориала (Хамаҕатта нэһилиэгэ).....	50

Гражданский уонна Аҕа дойду көмүскэлин иһин өлбүт буйуннарга аналлаах өйдөбүннүк (Арбын нэһилиэгэ).....	52
Кыайыт саллаат пааматынньыга (Бөтүг нэһилиэгэ).....	53
Таастаах мемориала (Өргөлөөх сэлиэнньэтэ).....	54
Кыайы знамята (Харыйалаах сэлиэнньэтэ).....	56
Гражданский уонна Аҕа дойдуну көмүскүүр сэриигэ өлбүттэргэ (Модут сэлиэнньэтэ).....	56
Үс кырыылаахтар үс өргөстөрө (Кыһыл Дэриэбинэ).....	57
Аҕа дойду көмүскэлигэр барбыттарга (Граф Бизерэгэ).....	59
Мыраан аартыктара - нэһилиэк Ытык сирдэрэ.....	60

Арчылаах алыптаах Нам сирэ. Л. Елисеева мел., Ю.Потапов тыллара.....	63
И. Кривошапкин. Ытык сылыг кэрэбэ.....	64

СЫҢҨАРЫЫЛАР

Инструкция для определения культовых природно-исторических памятников (объектов) улуса (района).....	69
Список включаемых в Единый государственный реестр объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) Республики Саха (Якутия) объектов культурного наследия муниципального образования "Намский улус", подлежащих охране государства как памятника местного (муниципального) значения.....	72
Список включаемых в Единый государственный реестр объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) Республики Саха (Якутия) объектов культурного наследия муниципального образования "Намский улус", подлежащих охране государства как памятника местного (муниципального) значения.....	74
Туһанылыбыт литература.....	79

Иннокентий Захарович Кривошапкин
ЫТЫК СИР ЫРАЛААХ, КЭРЭ СИР КЭСКИЛЛЭЭХ

Комп. веретка А. С. Колпашникова

Кинигэ таһыгар Л. Уваровская түһэриитэ

Подписано в печать 27.10.09. Формат 60x54 1/16

Тираж 300 экз.

Заказное.

Намская центральная улусная библиотека им. Н.М.Рыкунова,
отдел информационных технологий
Республика Саха (Якутия)
678380, Намский улус, с.Намцы, ул. И. Винокурова, 6

20.

КРИВОШАПКИН ИННОКЕНТИЙ ЗАХАРОВИЧ

Таастаахтан төрүттээх. 1936 сыллаахха төрөөбүтэ. Үлэ ветерана. Намна орто оскуолаҕа учууталыннан, завуһунан, оройуон үөрэвин салаатын сэбиэдиссэйинэн, Нам уонна Средне-ленскэй оройуоннарын комсомолун райкомнарын бастакы секретарынан, ССКП Намнааҕы райкомун отделларыгар сэбиэдиссэйинэн, олохтоох телерадио студия уонна П. И. Сивцев аатынан Намнааҕы историко-краеведческой музей директорынан 50-ча сыл үлэлээбитэ.

Билигин улуустааҕы ветераннар советтарын председателэ.

РСФСР үөрэбириитин туйгуна, Саха АССР культуратын үтүөлээх үлэһитэ,

РФ журналистарын Союзун чилиэнэ, Советскай Союз Геройа Н.Кондаков аатынан “Саха” НККК, Республика журналистарын “Кыһыл көмүс бүрүө” премияларын лауреата.

Улуус бочуоттаах гражданина.

